

वि. ११ ३३. १५८

वृत्तमसौ

॥ अथगीतगोविंदटिकायां प्रारंभः ॥ पत्रे ८१ ॥
अथगीतगोविंदटीको गूढार्थदीपिका प्रारंभते
-(गोपालभट्टः)

५ ३३

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ अथ गीतगोविंदरीकालिख्यते ॥ ॥ राधांतर्गदरागास्त्रितरंगोत्त
लीकृतं ॥ तद्विलोचनलावण्यसतष्ठांकृष्णमाश्रये ॥ १ ॥ स्वकीयकरुणामारसरसीकृतचेतसः ॥ श्रीम
दाचार्यचरणाः शरणं मेर्थसिद्धये ॥ २ ॥ श्रीविठ्ठलाधीशपदाब्जरेणुवंदेस्वतोयत्करुणोदयेन ॥ श्री
गीतगोविंदविचारचारुचातुर्यशीलाहिमतिर्ममासीत् ॥ ३ ॥ अतोहिगोविंदपदारविंदमरंदपाने
कपरतरण ॥ अवेद्यमेवात्रनिगूढभावंरसांबुधौकंचनदीपयामि ॥ ४ ॥ तालरागादिभेदानां गी
तानां छंदसामपि ॥ नायिकानांचदूतीनां नायकस्य तथैव च ॥ ५ ॥ लक्षणानि सभस्ता निटिका
कारैर्मनीषिभिः ॥ अन्यैर्निरूपितान्येव नोच्यंते तातितन्मया ॥ ६ ॥ अथादौ श्रीकृष्णस्य साक्षात्
रमकाष्टापन्नफलरूपत्वात्तत्त्वोलायाः स्वाभीष्टसर्वस्वत्वेन वर्णयत्वात्तस्याः सर्वोत्कर्षे निरूप
कविद्वर्णनार्थस्वोत्कंठा मपि पयति ॥ मेधैरिति ॥ अत्ररसो वै स इति श्रुत्या रसरूपमेव साक्षाद्
तत्र कृष्णशब्दवाच्यं ॥ तदेवोक्तं ॥ जानीत परमंतत्वं यशोदोत्संगलालितं ॥ कलंदकन्यकाकुले इत्या
दिना ॥ तस्य लीलापितादृशी रसरूपैव ॥ सा पुनर्द्विविधा ॥ एका अलौकिकी ॥ अपरा लोकानुसा
रिणी ॥ आद्या तु श्रीभागवते फलप्रकरणे निरूपिता ॥ तत्र कारोपितत्रज्ञापितः ॥ अपरापि स्व
रूपतः अलौकिकीः प्रकारस्तु लोकानुसारीति तस्या लौकिकीत्वं सापि संयोगविप्रयोगभे

देन द्विधेति पूर्वविप्रयोगस्य पुष्यसंयोगलोपोपनंत्तामताबुदीपनालंबनविभावादिसामग्री
 सहितं रसं निरूपयंस्तद्वत्तुला मुद्देशतो लक्षयति । राधा माधवयोरिति ॥ मालहमीः सा ब्रह्मा
 नंदरूपा तस्या धवः भक्तो माधवः एतेन कोटिब्रह्मांडाधीशो लोकवेदप्रसिद्धो व्यापिवैकुण्ठधि
 ष्ठाता पुरुषोत्तम उक्तः ॥ लक्ष्म्यामपि स्निग्धदंपतिभावरूपो स स्तिष्ठति तितद्रसभोक्ता सा
 वतादृशोपि महान् स्वस्य केवलरसात्मकत्वादब्रह्म्यां केवलनिरूपधिरसाभावादविवाहितायामे
 व रससिद्धिरिति निरस्तसाभ्यातिशयेन राधा केवल्यत्रोक्तायारसात्मकसिद्धिरूपा राधा तया सह स
 मस्तब्रह्मधर्मान्विस्मृत्य रसप्रवशाः स्वस्य गौणभावमथ गौणत्वरमत इति ज्ञाप्यते ॥ अतएव
 राधापदं पूर्वदत्तं ॥ तस्या मुख्यत्वज्ञापनाय ॥ उभयोरसात्मकत्वादकरूपतैवेति समस्तपदं ॥ एते
 नोभयत्र स्थायिभावात्मकत्वं सूचितं ॥ किंच ॥ माधवपदेनान्यत्र विहारादिकमपि व्यञ्ज्यंते ॥
 तेन खंडितादिभावेषु मानादिनाव्यभिचारिभावसंभावनापि ज्ञापिता ॥ एवं सति विभावानु
 भावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिश्चितिरिति वाच्यं नीय सूत्रात्संपूर्णरसरूपतानिरूपिता
 ॥ तयोर्गोप्यमुनाकुले रहः कलयः ताः सर्वैकवर्षेण जयंति ॥ वर्तमानप्रयोगेण सर्वदा तथै
 व जयंतीति भावः । यमुनाकुले एकदेशे भविष्यतीति तन्निरासाय प्रत्यध्वकुंजद्रुममित्युक्तं

॥ ताः सर्वाभिन्ना एव ज्ञेयाः ॥ तत्र तत्र भिन्नभिन्न रसानामेव प्राकट्यात् किंच ॥ तीरपदं विहाय
 कूलपदेत्तया कूलस्यानुकूलत्वार्थकत्वसूचनाद्यमुनायाः सर्वरसानुभावकत्वमुक्तं ॥ अन्यश्च ॥
 राघामाधवयोरिति पदेन वसंतः सूच्यते ॥ स च रसात्मक एवेति द्वयोरपि तद्रूपत्वं बोधितं ॥ तेन व
 संतो यथोक्त सन्नवमृदुलकिसलयावयवपरममधुरो भवति ॥ तथैतावप्यनिर्वचनीयौ माधुर्य
 मधुरतराविति भावः ॥ एवं मतितादृशकालस्याप्यलौकिकत्वं सूचितं ॥ अतएव तस्य लीलापथो
 गित्वं ॥ राघानाद्वेपिवसंतवाचकः तदुक्तं वैशाखे माघवो राघ इत्यमरे ॥ तथा चात्र प्रथमं स्त्री किं
 न वाचकपदे पादानात्कलस्यापि तद्वात्सक्यमस्यां लीलायां पुरुषस्य च न प्रवेश इत्यपि ज्ञा
 प्यते ॥ तथोचोक्तं भद्रकालीं समानर्चुरित्यत्र स्त्रीत्वप्रयोगात्पर्यविषयत्वेन ॥ अन्यथा तस्य ली
 लांतः पातित्वं न स्यात् ॥ किंच ॥ स च सुतुराजसूयकेत्युत्कर्षकथनेन सर्वेपि सुतुष्टमस्ति दं
 तः प्रकटा जाता इति सूचितं ॥ अतएव मुख्यत्वेनाग्रे वसंतस्य वर्णनं कृतं ॥ किंच ॥ अलौकिक
 लीलायां शरद एव मुख्यत्वं ॥ लोकानुसारि लीलायां वसंतस्य प्रादुर्भावश्च तथात्वं ॥ प्रकृते तु लो
 कानुसारिण्येवेत्यादौ प्रादुर्भिरूपणं ॥ यद्यपि कृतुषु मुख्यो वसंतस्तथापि पुरुषपत्वेनानधिक
 रित्वयोतनाय पूर्वतन्निरूपणेनैवोपक्रमः कृतः ॥ तस्या अपि स दोषत्वात्तद्वर्माण एव निरूपिता

उद्दीपनविभावत्वेन ॥ एतेन सर्वा सामग्री त्वरूपात्मिका जलौकिकेव जाता ॥ किंच ॥ अ-
 त्र कैलिपुरहः पदेनान्योपि भावः सूच्यते ॥ तथा हि ॥ अनयोर्बाह्यमारभ्येव सहजानुरागः प्रति-
 दिनमेघमानोतर्निगूढ एव जातः तेन च सर्वदैवस्वबालभावं सुरस्कृत्य सर्वसमक्षं केलयो भवं-
 तितदा लीला विषयीक भक्तव्यतिरिक्तानां सर्वेषां मेतन्मुग्धभावाव लोकेन न बाल्यरसस्येवा-
 नुभवो भवति किं पुनः स्वबालके परमबात्सल्येन शुद्धभाववत्त्वेन च श्रीनंदादीनामपि नान्यभाव-
 शं कापितत्र ॥ एवं सति कदाचित्स्वबालभावाद्ये हेतुवत्त्वात्पीष्टदेशागमने छायां तत्तद्वक्त्रैः गृह्यते नंदाज्ञा-
 मादायैव तत्र तत्र गच्छति प्रभुः ॥ इयं त्वन्यविषयिकी व्यवस्था ॥ राधास्तु बृषभानुपुत्री सोऽपि महान-
 दादीनां च तेन सह परमसौहार्दं सार्वदिकं भित्ति तत्पुत्र्यां विद्रोषतो वात्सल्यं सापि कुमारी तितत्संगे इत्यथा-
 भावगंधोऽपि नोत्पद्यते महत्त्वस्वभावात् ॥ किंच ॥ ते पशुपाला इति राज्ञानादपि तथा ॥ एतत्सर्वं ब्राह्मणे-
 पि भवतीत्यत्र सुबोधिन्यां निरूपितं विद्रोषतः रिप्यथ्यां कारिका मिरिति विद्रोषेण न तत्सूचयति ॥ इत्थं
 नंदं निदेशात् अलितयोरिति ॥ कदाचित्कौतुकार्थं नंदो गेहाद्भुजं प्रति प्रयातस्तदा श्रीकृष्णराधा च स-
 बालभावेनैव संगे गतौ तदा पुनः ॥ बहुकाले जाते विभावादी चीक्षुरंतु मिथ्या व्याजरूपा श्रीकृ-
 ष्णस्य गृहं प्रति जिगमिषा जातेति नंदस्याज्ञा गृहीता तदानं देन राधाया ज्ञत्वा गृहं गंतुं स्वगृहे ग-

छंती एनमपित्वमेव गृहं प्रापयेत्युक्तं तस्येवानुवादो नंदनिदेश इति त्वमेव तदिममित्यादि ॥ किंच ॥
 ॥ महतां त्वमेव गृहं प्रापयेति कथनं मुग्धं प्रतिनसंभवतीति श्रीकृष्णपेक्षया तस्यावयवसंज्ञाधि-
 वयं मोग्ध्याभावश्च सूच्यत इति तत्संगे प्रेषणमपि संगच्छेते तन्निःशंकताच्च ॥ अतएव वात्सल्यस्य
 समत्वेऽपि प्रीरुत्वादि घर्मास्तत्र नोक्ता ॥ अन्यच्च । यस्य कस्यापि संगेन गृहप्रापणे मनसः शंका स्या-
 द्राधायाः परमौत्पतमत्वेन तत्संगेन प्रेषणे निरातंकं चित्तं तिष्ठेदित्यतोऽपि तथोक्तमिति भावः ॥
 एवमुद्देशलक्षणमुक्त्वा श्रीकृष्णस्य मुग्धभावदर्शने वात्सल्यरसेन मंदस्य प्रीरुत्वभाव एवोत्प-
 द्यत इति तद्वेतुक घर्माच्चिरूपयति ॥ मैद्यैर्मेजुरं अंबरं वनभुवस्तमालद्रुमैः श्यामाः अथच ॥ नं-
 कं रात्रिस्मयोऽपि जात इत्ययं महत्रक्षणां जनो प्रीरुः ॥ वात्सल्येन बालत्वादयमपि प्रीरुरिति वा-
 ॥ अतस्त्वमेवेति संबंधो ज्ञेयः ॥ किंच ॥ श्रीकृष्णस्य रमणे छायां विभावादयोऽपि निरूपिता मे-
 लैरित्यादिना ॥ अपिच ॥ अत्रान्येऽपि भावा व्यज्यते ॥ तथाहि ॥ सर्वत्र रसेकपूरणायोन्नतघनाद्य-
 नदर्शने तादृशरमोन्नतश्रीमत्प्राणप्रियधनश्यामसुंदरस्मरणेन मानादि निवृत्तिः सूचिता ॥
 • वनभुवः श्यामास्तमालद्रुमैरित्यनेन मानोत्पत्तिरपि तमालानां भगवद्रूपत्वाद्गनभुवो रश्रीरूप-
 त्वाच्च । तत्रापि श्यामापदोक्त्या श्यामाषोडशवार्षिकीति वचनात्प्रावृद्धेणोद्गुणेनोद्गुणसन्नवीनता

रुण्यशोभायुक्तास्तेरेव तथा भूता इव लक्ष्यंत इत्यतोपि तथात्वमिति भावः ॥ नक्तं पदेन मा-
 नसं माननानंतरं मभिसारसंचारोपि व्यंजितः ॥ संकेतस्थलादिषु श्रव्यादिरचनादयस्तत्त-
 न्मनोरथात्मकाभावाऽपि सूचिताः ॥ श्रीरूपदेनमानदशायां कुटिलभ्रूसंगभुजंगविलोकना-
 क्षयतासूचिता ॥ अन्यच्च ॥ अंबरवसनं प्रकर्णी लीतं यथा तन्मेघैर्मंदुरं संयुक्तं चेत्परमशोभ-
 मानं भवति तथा श्रीकृष्णभावयवैरालिंगितं श्रीराघावपुर्विलासं प्राप्नोति त्येकाकोटिः ॥
 तमालद्रुमैर्वनभुवःवनस्थाः श्यामाः सर्वा एव ब्रजयुवतयो विलसंतीति द्वितीयाकोटिः ॥
 एतेन तत्तद्भावानुसारेण सर्वत्र विहरतीति भावः सूच्यते ॥ अग्रे तथैव वक्ष्यति गीतेषु ॥
 एवं सत्यनुकूलनायकत्वं दक्षिणनायकत्वमपि ज्ञापितं ॥ एवमुद्देशतो निखिलसामग्री-
 सहितरसोत्कर्षे निरूप्यतद्वर्णनं स्वस्याधिकारित्वं निरूपयन् प्रबन्धकर्तृत्वं निरूपयति ॥ २ ॥
 वाग्देवतेति ॥ देवतापदेन वाचो दिव्यत्वं लीलारसात्मकत्वं च निरूपितं ॥ तेन यतो वाचो नि-
 वर्तते तद्वत्त्यादि निरूपितपरमानंदरूपाज्ञेयाः ॥ तादृश्यायदाचरितं निरंतरं तद्गुणवर्णनेन
 प्रपञ्चविस्मृतिपूर्वकरमात्मकमगवद्भावैकनिष्ठत्वं एतेनाधिदैविकत्वं वाचा मुक्तं तेनैव वि-
 त्तं जंतः प्रकटीकृतैः विचित्रभावैः विचित्रीकृतं चित्तरूपं सद्यस्या एतेन यथा लोके वि-

विद्य बंधादि चित्ररचनया चित्रीकृते समग्रनि प्रभु विहरति तथा तादृग्भूते मच्चित्ते पितृ
 तिभावः सूचितः ॥ एवं स्वस्य परमभगवदीयत्वेनाधिकारित्वं द्योतितं ॥ ननु तथापि लोके स
 नु भवाभावे संपूर्णरसज्ञानं न भवतीति तत्राह ॥ यद्भावतीति ॥ यद्भावतीत्यस्य परमप्रेमास्य
 दोषभूता प्रिया तस्याश्चरणचारणे तत्परिचरणे चक्रवर्त्ती ॥ क्षणमपि तदंतरा यासि हृष्यस्त
 द्दृशी भूतस्तदनुनयकर्त्ता एतेनोभयरसानुभवकर्त्तृत्वेनोभयविधरसज्ञानं द्योतितं ॥ किंच ॥
 यद्भावेन रसात्मिका श्रीः ब्रह्मानंदरूपा च ज्ञेया ॥ उभयरूपाय त्वर्त्तते यस्याः सा यद्भावे
 तो स्वपत्नी तेन लक्ष्मी स्थित्या निरूपयिष्यते ॥ तच्चरणानुचरणे चक्रव
 र्त्तित्वकथनेन स्वस्य निरूपयिष्यते ॥ प्रेम्णा भगवदीयत्वेन तत्परवशात् ननु केवलं विषयत्वे
 नारक्तिरिति सूचितं ॥ अथवा ॥ यद्भावेन यद्भिनीरूपा श्रीमद्विष्णु प्राण प्रिया स्वस्वामि
 नी श्रीराधा तच्चरणचारणे तथेति तत्कृपैव वर्णनं करोति नोचेत्केन कर्तुं शक्यं न इति भावः
 एतेन स्वस्य तद्दीप्तीत्यर्थमवत्वमपि सूचितं ॥ तादृशोयमेवं प्रत्यक्षत्वेनांतः प्रकटं समस्त
 लीलात्मकं प्रबंधं काव्यं ॥ अथवा ॥ प्रकृष्टा बंधारतिसामर्थ्या नृत्यगीततालादिबंधीवाय
 यस्मिन् तादृशं करोतीति संबंधः ॥ ननु तादृशप्रबंधलौकिक काव्यत्वात्कोविदो भगवदीय

यस्य प्रत्यु तापराघः स्यादिति प्रबंघं विशिनष्टि श्रीवासुदेवेति ॥ भगवद्दीप्तानिरूपकत्वं
लौकिकत्वमपास्तं ॥ वासुदेवपदेन स्वज्ञानदानेन मोक्षदातृत्वं निरूपितं ॥ तत्रापि श्रीयुक्तत्वं
कथनेन भक्तसाहित्याद्रसात्मकज्ञानेन रसात्मिका मेव मुक्तिं ददातीति भावः ॥ रतिपदेन भाव
मपि ददातीति ज्ञेयं ॥ एतेन स्वस्य तादृग्दानं कृतमित्यपि बोध्यते ॥ अतएव जयदेव इति स्व
नामोक्तं ॥ जयेन सर्वोत्कर्षेण दीव्यति पूर्वोक्तभक्तपरिचरणे क्रीडतीति तदनुगृहीतपक्षपा
तेन सत्प्रबंघविलोकनान्मोक्षमेव दास्यतीति भावः ॥ एवं च कुर्यादधिकारं निरूप्य श्रोतुरधि
कारं निरूपयति ॥ २ ॥ यदीति ॥ यः कश्चनोत्तमकाव्यं मत्वाऽवलोकने समुत्कं चितरत्नं प्रति
वदति ॥ मामान्यतः काव्यत्वेन नालोकनीयं ॥ इत्थं तु जयदेवस्य सरस्वतीसर्वोत्कर्षेण वर्त
मानो यो देवः क्रीडारूपो वा साक्षाद्ग्रीकृष्णः तस्यैव वाणीमदंतः स्थितो तां भूत्वा स एव तां प्रका
शितवानित्यर्थः ॥ तादृशीं शृणु ॥ स्वतोऽवलोकने अलौकिकघर्माः प्रकटानभविष्यति अधिकारित्वात्
॥ भगवदीयमुखाद्भवणे तस्फुराभविष्यत्यधिकारित्वात् ॥ अतएव अव्यवधानं मुखयति ॥ शृण्विति
तदप्यधिकाराभावेन कर्तव्यमित्याह ॥ यदीति ॥ पूर्वस्मरणेन पापनिवृत्तिः पश्चाच्चरणे भक्तिः सापिरसा
त्मिका चेत् ॥ एतेन सर्वशानिर्विषयं मनश्चेदित्युक्तं ॥ तर्हि शृंगाररसे कथं प्रवृत्तिर्भविष्यतीति तत्राहुः

॥ यदीति ॥ भगवतो विलासकलासुमनसः कुतूहलं चेत् ॥ तादृग्भगवच्छ्रुत्वा तत्तद्विलासेषु तद्भा
 वेन तत्संकल्पाक्रांतं भवेत्तदा श्रोतव्यं नान्यथेत्युक्तं ॥ नन्वेतावान्कउत्कर्षस्तत्राह ॥ मधुरेति ॥ मधुरेति
 रसास्वादोदितरुत्कर्षः ॥ कोमलेति ॥ बहिरुत्कर्षः कांततिमनोहरकलेनान्यरेस्यरुचिसंपादिकास्वस्मिन्नेना
 सक्तिसाधिकेत्यतश्चित्तयधर्मात्मिकापदावलीयस्यास्तादृशीं अन्येषामेतश्चित्तयधर्माभावात्तैवं रूपत्वमिति
 सर्वोत्कर्षेनिरूपितः ॥ नन्वेवं कथमुच्येत संतिकवयः पृथिव्या बहुशस्तत्राह ॥ ३ ॥ वान्वइति ॥ उभापतिधरोवा
 च एव विस्तारयति न त्वर्थं केवलशब्दादुंबरेण नोत्तमताकाव्ये ॥ शरणनामा कविः दुरुहस्य गूढतर्कगम्यस्य
 वादुते पदविन्यासे श्लाघ्याननुसरलकाव्ये ॥ धोड़ीनामा कविः क्षयापतिः तादृशोपि श्रुतिधरा एव विश्रुतेन
 तु सत्काव्यकरणे ॥ अथवा ॥ धोड़ी श्रुतिधरः क्षमापतिः कविरिति भिन्नं वाक्यद्वयं ॥ अस्ति गोवर्द्धनाचार्यश्च
 गारोत्तरं यत्र यत्प्रेमयंतस्थरचने स्तुतिर्होकोपिनभुवितेन समं स्थर्द्धीकर्तुं शक्तः कापि नास्तीत्यर्थः ॥ स
 स्थततोप्युत्कर्षे विदति ॥ संदर्भश्च द्विमिति ॥ शुद्धत्वं रसवत्त्वं चंदो लंकारमाधुरी ॥ लालित्यमर्थगोभीर्थं ॥ ५ ॥
 संदर्भः परिकीर्तित इति तस्य शुद्धिः सर्वेषां यथार्थत्वेन स्वरूपनिरूपणं तज्जयदेव एव ज्ञानातिनान्ये ॥ अ
 न्येषु एकैको घर्मस्तिष्ठति स्वकाव्ये सर्वधर्माः संतीति स्वज्ञाने विशेष उक्तः ॥ किंच ॥ शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिः
 सूच्यते ॥ सातु प्राकृतविषयरूपैवेति तन्निवृत्त्याऽलौकिकविषयरूपाशुद्धिस्तां जयदेव एव ज्ञानातिने

तेरइतिस्वोत्कर्षज्ञापितः॥ तत्कान्येषु तद्रूपत्वाभावात्तेषामपकर्षश्च॥ एवं च प्रबंधोत्कर्षमुक्ता तत्र वक्तु
श्रोत्रधिकारं च निरूप्य मंगलार्थं पूर्वं गीतेन स्तुत्याश्चाभीष्टं सर्वस्वत्वेन निरूप्य कृष्णं नमस्करोति॥ कृष्णा
यत्तुभ्यं नम इति॥ तत्र प्रथममुद्देशोपक्रमेन दं निदेशत इत्युक्तत्वाच्च पुत्रत्वं निरूपितं॥ तेन लोके तेषां
साधारणत्वात्तत्पुत्रत्वेन श्रीकृष्णे पितृज्जात्यनुकरणस्य दृष्टत्वात्साधारणनायकत्वेनैवाव्यातीति तन्महत्वा
ख्यापनेन तदुत्कर्षज्ञातो भवेदिति प्रथमं श्रीकृष्णं स्तोति॥ प्रलयपयोध्रीति गीतेन॥ मालावरगैरूपकता
लेगीयते॥ किंच॥ पूर्वमुपक्रमेण हः केलयो जयंतोत्युत्तया संयोगशृंगारो निरूपितः सच विप्रयोगरसा
नुभवं विना संपूर्णं न भवतीति तदर्थं गाढमाने जाते प्रिये कुंजांतरेषु प्रविष्टे सति पश्चात्तापो जातं तदा
स्थातुं भद्रांस्तथा राधाकृतगानरूपः॥ पूर्वानुभूतकेलिसंक्षेपेण गुप्ततया संयोगशृंगार एवानुद्यते॥
प्रलयपयोध्रीत्यादिना न त्वन्ये रसाः॥ सच श्रीमत्प्रभुचरणैर्निरूपित इति नात्र स्फुटीक्रियते॥ बाह्यार्थ
एव व्याख्यायते॥ प्रलयकालिकेयः पयोधिः तस्य जले वै दं धृतवानसि शंखा सुरैस्तान् वेदान् तादृ
शतज्जलांतर्गत्वा तं मारयित्वा वेदानां नीतवानित्यर्थः॥ अन्यथा सर्वदेवानां एव भवेयुः॥ क्रियाश
क्त्येकबीजत्वात्॥ किंच॥ क्रियाशक्त्या भक्तेः द्वारमपि कृतवानित्याह॥ विहितेति॥ विहितं कृतं वहि
त्रचरित्रं यस्मिन् कर्मणि॥ प्रलयाद्धौ नौकारूपेण पृथ्वीकरणधारहीना मज्जंतीव स्थिता तदा प्रभुः

स्वयं मीनरूपो भूत्वा तां धृत्वा बहुकालस्थितः तदैव वेदोद्धारणमपि कृतवानिति । तत्रापि रेवेदं किं
 कर्मत्वं भविष्यतीत्याह ॥ अरेवेदमिति ॥ अरेवेदं यथैव भवति तथा ॥ एवं करणे फलितामाह ॥ केऽरेवेति
 संबोधनं ॥ कश्चिदुद्धारतया वै सुखं यस्मात्तादृशं अतएव हे धृतमीनशरीरं तादृशरूपधारणाभावेन
 तसंभवत् ॥ एतत्करणस्यावश्यकत्वात्माह ॥ हे जगदीश ॥ जगतां त्वमेवेशः पालकः फलदाता चेति त
 षां दुःखसंभवे तद्द्वरणं कर्तव्यं यत्तत्त्वं हरिः सर्वदुःखहर्ता विशेषतः प्रपन्नानां ॥ एतेन गीतकृतानां र
 क्षायथाभवति तथा कार्येन तत्र युक्तयुक्तविचारस्तवेति मीनरूपधारणे न ज्ञाप्यते ॥ एवं सति वेदोद्धारणे
 न पृथ्वीधारणे न च धर्मप्रवृत्त्या ब्रह्मादीनामपि सुखदानेन परमात्मकैर्निरूपितः ॥ किंच ॥ मीनरूपत्वे
 न रसैकजीवनत्वं व्यज्यते ॥ तादृश्यस्य वेदोद्धारस्तरसात्मकक्रियारूपाः तत्र पुनः पृथिव्यालंब्य न
 न जालंब्य न विभाव रूपनायिकाश्चीनत्वं ध्वनितं भवतीति भावः ॥ एवमीदं ग्रूपत्वेऽपि रसात्मकतैव स
 चितं ॥ कच्छपावतारमाह ॥ २ ॥ क्षिति रिति ॥ आदौ क्षितिरेव विपुला ततोऽपि विपुला तरे तत्राप्यत्युपस
 र्गण विपुलतमत्वं सूचितं ॥ तादृशे तव पृष्ठे निरंतरं मातिष्ठति ॥ ननु निरंतरं तद्धारणं कथं संभवेत्तत्र
 विशेषणमाह ॥ धरणि धरणेति ॥ धरिण्या धरणं तदेव किणचक्रवत्तेन गरिष्ठे गुरुतेरमहनीय इत्य
 र्थः ॥ यथान्येषां भारधारणा किणचक्रं पतति ॥ तथा च क्षितिरेव तत्र शोभते न तु तत्र किणचक्रं ॥ ॥६॥
 अथवा धरिण्या धरणं किणचक्रवत्स गरिष्ठं यस्मिन् यथा किणचक्रं पृष्ठे भारेण भवति तथा क्षि

तिरपितत्रेतिभावः॥ एतेन क्षितेरत्यल्पं पृष्ठस्य महत्त्वं सूचितं॥ अग्रे केशवश्च तच्छप रूपेति पूर्ववत्॥
अत्रापि कच्छपसारसैकजीवनत्वाद्रसास्त्रो मज्जंत्यानायिकाया धारणेन रसात्मकत्वं व्यंजितं॥ वा
राहवतारमाह॥ वसतीति॥ तव दशनशिखरे लम्भाधारणिसदावसति॥ इदं त्वाश्चर्यं येन दशनशिखरेण
हिरण्याक्षप्रभृतिरूपा मुस्ता उत्त वनिताः तत्रैव सासदावसति॥ ननु दशनशिखराग्रे नित्यस्थितिर्न घट
तइति तत्र दृष्टं तमाह॥ शशिनीति॥ चंद्रेयथा कलंक कलालम्भासमीब वसति॥ वस्तुतः कलकः स न
भवति किं नु शरा॥ एव॥ सच चंचल स्वभाव इति तस्य सततस्थितिर्न संभवति परंतु रसास्त्रौ तत्र नि
मग्न एवेति कलंकरूपो जातः कलंको लम्भाश्चेत्स पुनर्यथाननुयति तथा स्तोपि जात इति भावः यथा क
लंक कलाशोभारूपैव जातमिति भावः अन्यत्पूर्ववत्॥ अत्रापि वाराहस्य गंधैकप्रियत्वात्पृथिव्यास्त
देकगुणत्वात्तद्वारेण न तदेकाधीनत्वेन रसरूपता ज्ञापिता॥ नृसिंहावतारमाह॥ २॥ तव करकमलवर
इति॥ तव करकमलवरेन खं विराजत इति शेषः॥ नखशब्देन पुंसकेऽपि भवतीति नखे स्त्रीनखरे स्त्रि
यामित्यमरणोक्तं॥ कीदृशं तत् अद्भुतं शृंगं अग्रभागो यस्य॥ पुनः कीदृशं दलितं हिरण्यकशिपु
तनुरूपण एव शृंगो येन॥ इदमेवाद्भुतत्वं॥ शृंगेन कमलं दलितं क्रियते॥ अनेन शृंग एव दलित
इति॥ अथवा॥ अद्भुतशृंगमिति कर्म॥ तदा दधदित्यध्याहारेण नखविशेषणं ज्ञेयं॥ कीदृशं नखं॥
अद्भुतशृंगं दधत्॥ कर्मिव॥ शृंगपिवेति लुप्तोपमा॥ रूपकं वा॥ यथा कमले मकरं दजिघृक्षया स

तिष्ठति तथाऽग्रभागः नृयामत्वेन भृंगरूपः करकमले विराजत इति भावः ॥ कीदृशं नखं ॥ दक्षिणहिरण्यक
 शिपुतनुयैः ॥ तादृशं अस्मिन् स्थितिषु कर्मलेदलनमन्यस्थकरोत्येतदेवाद्भुतत्वं ॥ अथवा ॥ भृंगभावा
 कुरोगृह इत्युक्त्या नवान्तद्वयमपि सूच्यते ॥ तेन सात्मकत्वेन लक्ष्म्यादिषु तत्करणमुचितं ननु हिरण्यक
 शिपुतनुदलनमित्याश्रये ॥ वामनावतारमाह ॥ छलियसीति ॥ अद्भुतवामनरूपविक्रमणपदत्रयाक्रमे
 ण कृतो बलिं छलियसि-वंचयसि पदत्रययाचना-या लोकत्रयमेव गृहीतवानसीति ॥ पदत्रयेण लोक
 त्रयाक्रमेण लोकेत्यसंभावति सुतरां वामनस्थितिस्तस्याद्भुतत्वमुक्तं ॥ अन्यदप्यद्भुतं ॥ धर्मैकत्वसिखं
 दाता सत्पात्रे तत्रापि विनीतस्तादृशी बलिं दद्यात् ॥ पातितः येन तत्पदपापायुक्तो रते पावनीकृतास्तदा
 हा ॥ पदेति ॥ पदनखनीरं ब्रह्मांडभेदोद्भूतं यन्नीरं तेन जनितं जनानां पावनं पवित्रतायेन जनाः पाव
 नावायेन तादृशा एव सति परंपरासंबन्धेनोपि पतितानां मुहुराकार्यः सख्यं धर्मशीलस्य बंधनं कृत
 वानित्यतोऽप्यद्भुतत्वमिति भावः ॥ किंच ॥ अत्र वामनस्थकटिमेखलारूपत्वाद्रसात्मकत्वं व्यज्यते ॥ त
 स्याश्चरसाच्छादकत्वाप्रसक्तगुण एव रसत्वमापद्यत इति सोऽपि कत्वेन तदात्मकत्वमिति भावः ॥ शो
 षपूर्ववत् ॥ परशुरामावतारमाह ॥ ५ ॥ स्त्रियेति ॥ अत्र वाच्यार्थः स्पष्ट एव ॥ अतुरागरूपे रमेजगत्स्वकी
 यं जघयसि ॥ बाष्पाभ्यंतरं तद्रसं पूर्णकरोषि ॥ तदा स्वस्य तत्पूणे त्वेकिं वाच्यमिति व्यगर्थः ॥ रामावतार
 माह ॥ ६ ॥ वीतरसीति ॥ इहापि वाच्यार्थः स्पष्टः किंतुरधुपतस्वप्राणप्रियैकहेतुद्वामुखबलिदानकरणे
 तस्यापरमप्रेमैकनिघानत्वाद्रसात्मकतापिसूचिता ॥ बलभद्रावतारमाह ॥ ७ ॥ वहसीति ॥ अत्रापि वसन
 स्य यमुनामत्वेन निरूपणाद्यमुना यथाजलरूपत्वेऽपि श्रीकृष्णसारूप्याङ्गाररसात्मिकैव तथानीलंबस

नमोपि रसात्मादकत्वेन रसो बोधकमेवेति तादृशतद्गुणेन तत्वरसात्मकता व्यंजिता ॥ अन्यस्य च मेव
। बुद्धावतारमाह ॥ ८ ॥ निंदसीति ॥ यज्ञविधेः संबंधिनं श्रुतिजातं निंदसि सोपाधिकत्वात् ॥ तमेवाह ॥
दृष्टिर्तिपशुघातं येनेति ॥ कर्मजडाः पशुघातमात्रं न कुर्वन्ति ॥ किंत्वात्मघातमपीति तादृशं निंदसि ॥ तत्र हे
तुः ॥ सदयकृदयेति संबोधनं ॥ आब्रह्मभुवनाहोका पुनरावति नोर्जुनैत्यादिवाक्यात् ज्ञानेन तथा मिमा
पुष्पितां वाचं श्रुत्या मोहिताः भगवद्भजनादौ न प्रवर्तन्त इति रवेदेन वृथैवैतावत्कुर्वन्तीति तव दयोऽय
ते ॥ तदाह ॥ अहो हेति ॥ सदयकृदयेति च ॥ अतयेव हे केशव ॥ घृतं बुद्धं ज्ञानमयं शरीरं येन तादृशेति संब
धनमुक्तं ॥ अत्रौपाधिकश्रुतिजातनिंदनेन निरूपाधिकाया ॥ श्रुतिः सारस्त्रीरूपारमात्मन रूपताया भा
सक्ति सूचिता ॥ अतएव बुद्धः सर्वज्ञानमय इति रसात्मकत्वमपि व्यंजितं भवति ॥ कल्क्यवतारमाह ॥ ९ ॥
म्लेच्छेति ॥ वाच्योर्थः स्पष्टः ॥ अत्र म्लेच्छशब्देनाव्यक्तप्रावर्णतेन नाधिका नांकदाचिन्मानादिदशायां तद्ग
वेत्तदातकृतवचनस्यासिद्ध्युत्पात्करवालमिव कलयमीति रसो व्यंजितः ॥ उपसंहरति ॥ १० ॥ श्रीजय
देवेति ॥ श्रीपदेन रसात्मकप्रावयुक्ते जयदेवकविस्तस्योदितं इदमिति प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानं ॥
उदारं स्वतएव तद्योग्यतां संपाद्यैतद्रमदायकं ॥ पुनः कीदृशं मुखदं ॥ श्रवणकालमारभ्य सुखमेव द
दाति ॥ एतेन हः स्वनिवृत्तिः सूचिता इष्टप्राप्तिमाह ॥ शुभदं ॥ तदारभ्याद्येपि शुभमेव ददाति ॥ अलौकि

कप्रवृत्तौ न मुनरशुभं भवतीति भावः पुनः कीदृशं भवभारं भवः ॥ सरोयेन अलौकिकजन्मप्रापक
 त्वात् ॥ अथवा ॥ भवसारं जन्मनः साफल्यत्वात् ॥ हे केशव ब्रह्मादिनामपि मुखदायकं ईदृशं मदुदितं वंश
 णु ॥ त्वद्गुणेन मद्वाचो विनियोगसंपत्त्या तत्साफल्यं भविष्यतीति भावः ॥ किंच ॥ त्वद्गुणेन वाचा माध्विदे
 विकल्पसंभवादप्यस्यापि तादृशं फलं तद्विद्यास्यति ॥ नोचेदितरकाव्यर्थे वाचि ^{विद्यु} न प्रयास इति भावः ॥
 अन्यच्च ॥ एवं निरूपितरसात्मकदशविधरूपः सन्नतः जयः सर्वोत्कर्षेण विहरेत्यर्थः ॥ हे जगदीश प्रप
 न्नानां नित्यात्मकपालक हे ॥ दुखहर्तार्यतो तस्तथैव कुर्विति भावः ॥ एवं गीतेन वाग्विनियोगं कृत्वानमने
 न कायिक विनियोगं कुर्वत्सर्वसंग्रहेण प्रणमति ॥ ११ ॥ वेदानिति ॥ एवं भक्तानामुद्धारार्थे दशधा ज्ञा
 कृतिं कुर्वति ॥ यदि मीनादिरूपधारणेपि तादृशमहोत्कर्षस्तदानंदगृहे प्रकटोयः कृष्णः सत्तु कृष्णस्तुभ
 गवान् स्वयमिति वाक्यात् सदानंदपूर्णः साक्षात्पुरुषोत्तम एवेति तत्र परमोत्कर्षः किं वाच्यः ॥ तादृशायतु
 र्यं तुभ्यमिति साक्षात्कथनेन पूर्वोक्तरसात्मकलीलासहित एव भावात्मकत्वेनांतः प्रकटायनमः ॥ अ
 स्त्विति शेषः ॥ स्वयमेव कृपया स्वस्मिन् विनियुक्तं कुर्वित्यर्थः ॥ एवं कायिक विनियोगो निरूपितः ॥ अंतः
 प्राकट्येन मानसोप्युक्त इति त्रिधा प्रपत्तिर्ज्ञापिता ॥ एवं राधा माधव रहः केलिप्रतिपादकं मंगलं निरूपितं
 किंच ॥ यथानृत्यारंभेनादीं पठित्वा गीतेन यश्चात्पुष्पांजलिर्दीयते तथैव मपीति ज्ञेयं ॥ अतः परं यदेव

तौ प्रवृत्तौ तदा अन्या अपि ब्रजयुवतयो व्याजांतेरेण पूर्व रचित भूट संकेतेन नु कुंजे आगताः पुनरासक्ति
 भरेण तत्कैलि मनु भूयत आसि माशास्य माना गानं चक्रुस्तदा पूर्वस्य ॥ द्वितीय रसानुभव हेतुकत्वेन तस्य
 काशालोनुकादिवांतीरितो भूत्वा कुंजांतरेषु ताभिः सहापिकैलिः कृतेति पूर्वतत्कृतं यद्दानं तद्गुणयति ॥
 ५ ॥ श्रितकमलेत्यादिना ॥ गूर्जरारागेण गीयते हे देव कीडारूप हे रदुःख हर्त्तः त्वं जय जय सर्वोत्कर्षणैवं वि
 हरेति भावः ॥ कीदृशा त्वं ॥ हे श्रितकमला कुचमंडल ॥ श्रितकमला कुचमंडलं येन मय आश्री वक्षः स्थलं सदा
 श्रयति ॥ तथा त्वमपि श्री कुचमंडलं श्रयामीति परस्परं सैक परवशा त्वं सूचितं ॥ कमलापदेन तापहार
 कत्वादि धर्मा अपि तस्या ज्ञापिताः ॥ यद्यप्येवं स्निग्धं दंपतिभावो वर्तते तथाप्यस्मा र्चापि स्निग्धां दृष्टिं विधे
 हित्याशयेन हे दृष्ट कुंडलेति संबोधनं ॥ दृष्ट कुंडले योगसांख्यरूपे येन योगः संयोगः सांख्यं रसशास्त्री
 त्वं ज्ञानमिति ॥ तत्र परकीयाया मे वरस इति तासां मेव योगे रसो नान्यत्रेत्यस्मा स्वेव रतिः कर्त्तव्येति भावः ॥
 ननु परकीयायां रसो वर्तते परंतु लोका परकीर्तिप्रयास क्रियते ॥ तत्राहुः ॥ हे कलितललितवनमाला वन
 माला कीर्तिप्रतिपादिका विक्षेपकशक्तिरूपत्वेन रसगोपने कीर्तिमेव करोतीत्यर्थः ॥ अपरा आहुः ॥ दिनमपि
 मंडलेति ॥ दिनस्य मणिः दिनेनामणि रिवयो भासमानस्तस्य मंडलं तस्यापि मंडनरूप-त्वत्तेजसैव तस्या
 पि मणित्वं भवतीति भावः ॥ एतेन यथा तस्या दये सर्वेषां दिनत्वं प्रकाशरूपत्वं भवति नो चेद्रात्रिरेवा ॥

तथास्माकं त्वदुदया एव दिनमन्यथारात्रिरेवेति सूचितं । यद्वादिनमणिमंडलरूपादिनमणेमंडलं यस्योवाता
 दृशी अस्मिन्नेत्रतारातस्थामंडनरूपं लोकनेत्रेषु ज्योतिरंतः स्थितसूर्यस्यैव धर्मः तेनैव रूपग्रहणं कुर्वति ।
 अस्मिन्नेत्रेषु भवानेव तद्रूपत्वेन स्थित इति त्वत्संबन्धिरूपस्यैव ग्रहणं तानि कुर्वति नान्यदिति । अतएव भ
 र्खंडन भवं प्रपंचं खंडयति त्वो विना किमपि न पश्याम इत्यर्थः । न त्वेतावदेव कर्त्तव्यं किमतो धिकं तत्राहुः ॥ मु
 निजनमानसहं सति ॥ तेषां मंतरेव प्राकच्यादंतरेवानुभवउच्यते ॥ न धि कारित्वा तावतैव पूर्णत्वमपि ॥ अ
 स्माकंतु बहिः संगो भिरुषित इति नांतः प्राकदेन पूर्णत्वमिति सा एव कर्त्तव्य इति भावः ॥ यद्वा मुनिजना अ
 त्रत्याः पक्षिणस्तेषां मानसहं सरूपेति तेषां पिस्रभावदानेन तदंतः स्थितो भूत्वा बहिरपि स्वरूपानंदमनु
 भावयसितदाचयं त्वधिकारिण्य इति बहिः संगेन देवरूपक्रीडारूपो भूत्वा सर्वदुखं परिकृत्य जयजयस
 वेत्किर्षेण क्रीडा परा एव वर्त्तस्वेति भावः । न ब्रह्माससति भवखंडनत्वं न घटत इत्यत्रान्या आहुः ॥ १२ ॥ का
 लियेति ॥ कालियस्त्रिं द्रियाध्यासरूपस्तन्नामा विषधरः कारुसर्पस्तस्य गंजनदूरीकरणसमर्थः पुनः
 कीदृशं जनरंजनं तादृशमध्यासरूपं तंदूरीकृत्य जनान् निजान् रंजयसि । अनुरागेण बाह्याभ्यंत
 रं स्वस्वरूपैकरचितं करोषीति । त्वन्वयस्यैवाध्यासेन त्वन्यस्येति सूचितं ॥ यद्वा कालियः कालिंदि
 दाषरूपत्वेन क्रीडाप्रतिबंधकर्त्ता तंदूरीकृत्य तत्र तत्र क्रीडाकरणेन जनान् स्माननु रंजयसीति कु

तो स्माकं दोष संभावने तिज्ञापनाय तथा संबोधनं किंच। यदुकुल नलिन दिनेशः यदुकुल नलिनस्य दिनेशस्य
 पतत्र प्राकट्यकरणेन तत्प्रकाशकः तथापि यथादिनेश नलिनयोर्दूरदेव संबन्धः। तथा यदुकुले भवतः
 संबन्धः अस्मा सुसाक्षा संबन्ध इति स एव कतव्य इति ज्ञापितं। अत एव जयजयेति देवः हेर इति संबोधनं।
 अथवा कालिय विषधरः प्रेमरूपः सर्पस्तेन कृत्वा अस्मानां जयसि मारयसीत्यर्थः। इदं विषं त्वद्रूपां जने
 नैव नश्यतीति हे जन रंजनेति संबोधनं। अग्रे यदुकुल नलिन दिनेशे त्वत्तथा यथादिनेशो दये कमलमुहु
 दु भवति तथा त्वद्रूपां जनेन मोहे निवृत्ते। स्मन्नेत्र कमलानामुद्धो धकस्त्वमेवेति भावः। अग्रे जयजयेति स्प
 र्थेवा इतरा अहुः॥३॥ अमलेति॥ हे हेर दुःखहर्तः देव सर्वदा अस्माकं क्रीडारूपः तादृश एव सर्वदा जये
 ति प्रार्थयति॥ एतेन स्रग्मपि त्वदवलोकनाभावैः सर्वभूतं प्राप्त इति सूचितं शतशोतकं विशिष्टं दूयमा
 हुः। हे अमल कमलदललोचनः तादृश रूपतापहारकदृष्ट्वा अस्माकं सर्वकृतमतस्तत् कृतस्तापस्तयैव शा
 म्यतीति भावः॥ अमलपदेन निर्मलत्वं कमलपदेनारक्तता ज्ञापिता। तेन लोचनयोर्निरुपघ्न्यनुरागत्वज्ञा
 पनात् तत्परवशात् स्वदाशैकजीवना एव वयमिति ज्ञापितं॥ अत एव भवमोचनः भवः संसारस्तस्य मोचनेति
 गृहादि सर्वत्यक्तमेव। तदारभ्य भवतैव ब्रह्मा जितमिति भावः। किंच। पूर्वस्थितमस्मदीयं सर्वं त्वया कृतं।
 अतः परमस्मन्निधानरूपस्त्वमेव जात इति तादृशस्य तव त्रिभुवन भवनोतां निधानत्वं नोचितं किंतु अ

स्मृत्वा च न गोचरत्वे मेव युक्तमिति भावः ॥ अत्रा आहुः ॥ ४ ॥ मधुसुरेति ॥ मधुर्देवः कालदोषरूपः सुरो
 जलदोषरूपः नरको भूमिदोषरूपः तेषां विनाशनः तान् तान् दोषान् दूरीकृत्य सर्वेषां लीलाया योग्यता
 संपातेर्दिति भावः पुनः कीदृशं गरुडासनं गरुडं छंदो मयस्तदा सत्त्वेन लोके मार्गं प्रवर्तकः अथवा गरु
 डो स्वाकाशचारी तेना न्यत्राकाशवत् अन्यवत् अंतरेव वर्तते । न त्वस्मात्स्विति सूचितं । ननु भव
 तीषु को विशेषस्तत्राहुः । सुरकुलेति । सुरकुलं देवजीवकुलं तैः सह वायुं केलिः विहारस्तस्य निदानं कारण
 भूतः नितरां दीनं यस्येति वा । एवं सति सर्वा दोषा दूरीकृत्यातः स्थितो भूत्वा तथा तथा भावानुत्पाद्यके
 लिदं दासीति भावः ॥ एतादृशस्थित्वा स्मदुपेक्षानोचितेति जयजयदेवहरेत्युक्तं ॥ अपरा आहुः ॥ ५ ॥
 जनक इति । इदं तव नोचितं यदस्मात्विहाया न्यत्र स्थितिः क्रियते । निरुपधि प्रेमैकनिधित्वा तदाहुः । ज
 नकसुतेति । आदौ जनक एव वैराग्ययुक्तः पूर्णज्ञानो नीरसः तस्य सुतापि तादृशी नो चेन्मृगार्थं स्वप्राणा
 दपि प्रियतमं श्रीरामचंद्ररूपं त्वांतरायकरणेनापिकां तारेकं शं भ्रामयेत् । तादृश्यपि साकृता भूषणरूपा
 येन तत्र हेतुः जितदूषणेति । निर्दोषस्त्वैक रूपः तादृशस्वभावादेव तद्वद्गीभूय तथा कृतवानसीति
 भावः । एतेन वयं तु गोचारणार्थं मपि भ्रमणे स्वदं प्राप्नुइति भावः कटाक्षितः । अग्रेपितदर्थं बहव एव कु
 शाः प्राप्तास्तदाहुः । समरेति । तादृशाराक्षससंसर्गस्मरणेपि कथं तस्याः प्राणाः स्थिताः किंपुनः सप्त

रकरणे। धर्मसहितस्य तस्य करण इत्यर्थः। एवं स्वस्य परमस्मै ह्येककोमलद्रुदयत्वं निरूप्य प्रार्थयंति।
 जयजयेति। काश्चिदाहुः॥६॥ अग्नि न वेति॥ अहोतवरसैकपरवशतां किं वर्णयामः। यतो भित्तबोधे ज
 लधरः ग्रीष्मतापनिवृत्त्यर्थमुन्नतोरसपूर्णो यो मेघस्तद्वसुंधर। एतेन रसदानाभिमुख उद्बुद्धरसात्मकस्त्वं
 पो निरूपितः॥ एतादृशोऽपि पूर्वमंदरधारणं अति निष्ठुरकर्मकृतवानसीति धृतमंदरेति संबोधनं। तत्र हे
 तुः। श्रीमुखचंद्रचकोरः श्रीलक्ष्मीस्तस्यामुखचंद्रस्य चकोरतत्पानार्थमित्यर्थः। तदर्थं मंदरधारणं पृष्ठे
 कृतवानसीत्यस्माकमपि हृदये पर्वतधारणं वक्षसाकरकर्मलेन वा कर्तव्यमिति भावः। अतस्तेष्वेव प्रा
 र्थ्यते। जयजयेति। काश्चिदैन्द्रेण प्रार्थयंति। तवेति। अन्यत्सर्वं तिष्ठतु। किंतु वयं तव चरणे प्रणताः
 प्रकृष्टत्वेन न ताः केवलं निरुपधिभावेन परमदैन्द्रेणेत्यर्थः॥ एवं ज्ञात्वाऽस्मान्भावयः पश्येत्यर्थः॥ एवं
 ज्ञात्वाऽस्मान्भावयः। प्रपन्नानोरक्षणमेव कर्तव्यमिति प्रार्थयति कुर्विति। पूर्वमानादिनावयमत
 आतदाभवानेव प्रणतः॥ अधुना तत्परीतापजनि तदैन्द्रेण वयं प्रणताः निजान्ति विचार्य भवतैव प्र
 णतीकृतासु अतएव प्रणतासु कुशलं रतिदानरूपं कुर्विति भावो व्यंजितः। अतएव जयजयत्वेन सं
 बोधनं। कुशलपदेन एव कारण एव कुशलं नो चेदकुशलमेवेति सूचितं। एवं तासां गीतं श्रुत्वा ताभिः सह रं
 तु कामः तासां समाजे पूर्वस्याः विप्रलंभरसानुभवं करिष्यमाणः पूर्वोक्तारहः केलित्युक्ता प्रकटो नातइ

तिकविरूपसंहरन् किंचित्स्वाभिलाषं प्रार्थयति ॥६॥ श्रीजयेदेवकवेरित ॥ ताभिर्यद्दीतंतदननूदंतंज
 यदेवेन तत्रापि श्रीयुक्तेन श्रीरचतद्वाप्तात्मिकाज्ञेया ॥ तादृशेन यद्दीतंतं श्रीजयेदेवकवेर्मुदंकुरुते ॥ मस्त
 दीतार्थानुभवेकरणेनानंदकरेतीति भावः ॥ श्रीगंगावातथा ॥ बहिस्त्वेकपथेति प्रार्थयति ॥ मंगलमिति ॥ तत्तुम्
 हार्तिदूरीकर्तुंबहिः कीडां कुर्वन्सर्वात्कर्षणजयेत्युक्तं जयजयत्यग्रे ॥ यतस्त्वमुज्ज्वलगीतोमि ॥ एतेनैवम
 करणे उज्ज्वलगीतत्वं न स्थास्यतीति भावः ॥ एवं तद्दीतानुभावं स्वस्मिन्निरूपयता सांगानानंतरं प्रगवति
 मिलिते तत्सहचर्यः ॥ परमसंतापेण स्वाभिलषितं निबदयंतीति निरूपयति ॥ पद्मेति ॥ मधुसूदनस्येति
 दैत्यसूदकत्वकथनेन रतिसमरसौख्यं सूचितं ॥ अथ वामधुना मदनकृत्वा सूदयतीति मत्तगजैर्दृः रत्यां
 विमर्दे गजइतुक्त्या विहारे तद्रूपस्य उरः वायुष्माकं प्रियं यथाकामितं पूरयतु ॥ गाढाश्लेषादिनेत्यर्थः ॥
 कीदृशामुरः पद्मायाः पदि मायस्याः सा तादृश्या राधायाः पयोधरतरो तस्यां तत्काश्मीरकुंकुमरचना
 प्रियेणैव कृतासापरिरंभे प्रियोरसिलग्रागादपरिरंभेरचनाया स्मिष्टत्वात्केवलं काश्मीरपदमेवोक्तं ॥
 तेन मुद्रितं अन्याकापि साक्षिष्यत्विति स्वकीयमुद्रयेवोपरुद्धमित्यर्थः ॥ अथवा ॥ वक्षसिलक्ष्मीः तिष्ठ
 तिसाततोदरीकृत्यपदे स्थापितेति तत्स्वकीयंकृत्वा स्वमुद्रांदत्वा स्थापितमिति भावः ॥ पुनः कीदृशं व्य
 क्तानुरागमिव अंतर्निगूढोयोनुरागः प्रियाविषयिकः स्वकीयः स्वविषयिकस्तदीयो वासा एव बहिः प्रक
 टीकृतस्तद्वत्प्रमिव ॥ अन्यदीपलक्षणमाहुः ॥ खेलदिति ॥ खेलनयोनं गस्तज्जतितायः खेदस्तनखेदांबु

६

॥११॥

पूरोयस्मिन्तादृशं। अतएवमुद्रितमुक्तमुद्राकरणेन्द्रिताअपेक्षितेति। एवंतत्रानुरक्तोपिइहानी
भवदभिलषितंपूरयितुमागतइतिभवतीपुरागधिबन्धमवगम्यतइतिसमस्तंप्रियंपूरयिष्यतीति
भावः। किंच॥ मधुसूदनपदेनअन्योपिभावःसूच्यते॥ तथाहि॥ राघवतिरंगभरविरचितविविधनखस
तादिचिह्नैर्विकचितकिंशुकादिकुसुमनिकरशोभमानोवसंतइवसमुल्लसितनवरुचितरनुविकासः
श्रीकृष्णः प्रकृतवसंतंस्वशोभयातिरस्केरोतीतिमधुवसंतंलौकिकंतसूदयतीतिमधुसूदनः अलौ
किकवसंतरूपःतस्यउरःवःप्रियंपूरयत्वित्येतत्कथनेनप्रभुरधुनाकेलिकर्तुमलौकिकवसंतनुमेवप्रक
रीकृत्यकुंजेषुप्रविष्टइतितदुमीश्वरनेप्रकटिताइतिज्ञाप्यते। अतएवव्यक्तानुसंगेणरमणमितिशोक्तं।
वसंतंलोकेपितथैवकेलिर्भवति॥ तथाचस्वेदांबुपूरोमकरंदस्थानीयः। नखांकाः किंशुकरूपाः कावपीर
शोभापरागरचनेवेतिस्वरूपात्मकोवसंतो निरूपितः। अतोऽपि तस्यैववर्णनं। किंच। एवंपराधापरवशा
प्यत्रानयनेनस्वामिनीषुवैदग्ध्यमपिसखीभिर्ज्ञाप्यते। उल्लसन्तवसंतरूपत्वकथनेकुसुमशरसमरभरश्री
तस्यापिपूर्णकामत्वंयूथकेलिकरणेद्योतितं। किंच। यथाअलौकिकवसंतरूपत्वंतथाअलौकिककामरूपत्वं
नापिविरल्यभावइतियूथविहारार्थंकुंजप्रवेशोभगवतइत्यपिज्ञापितं। एवंसर्वत्रयमुनाकूलकानेवनेव
संतोऽस्मवापिभार्वंकृतानिखिलव्रजयुवतिमंडलीपरिवृतंश्रीकृष्णंनिरूप्यराधायाःप्रियविरहजनितवि

विधभावा विभोवचितवस्थां निरूपयति । वसंत इति । पूर्वराघा माघवयोर्जयंति तिसंयोगरसानुभवपु
 णरिसेनोभयोर्लयावस्थैव स्थिता तदा पुनर्द्वितीयदलरसानुभवविनारसः पृश्नो भवतीति तद्रसगिरिणे
 वराघाया मानो जातः तत्रापि गदः तदा तद्भाववलित एव प्रियः कुंजांतरे निविष्टः तदा पुनरन्यसहचर्यः प्रि
 यमुद्धोध्य तद्भाववलितमेव समस्तप्रियानिकरं समीपमानीय तद्रसं परवशांचक्रुरत एव प्रियपुरणमुरसाव
 निरूपितं । न तु तत्कर्तृकं तस्य मये तादृशानुसंधानाभावात् आगमनानंतरमेव तस्येतेन तद्रसोद्धोध्य इति
 यूथके लिवर्णनमग्रे इयं तु प्रियव्यवस्था । राघा तु पूर्वानुभूतरहः के लिरपि क्षणांतरे स्वप्राणप्रियानवलोक
 नजनिततद्विप्रयोगासहिष्णुस्तदन्वेषणपरावने भ्रमंती तत्रापि संता विभोवंबिलो वयकायराजाता त
 दार्तिदृष्टा तत्तापमहिष्णुः प्रियसहचरितामाश्वासंयती वक्ष्यमाणमुक्तवतीति तन्निरूपयति । वसंत
 इति ॥ एतादृशीं राघासरसंयथास्यात्तथा सहचरी इदं वक्ष्यमाणमूचे । उक्तौ सरसत्वात्स्यात्तावययंति विर
 हतापेन शुष्कतैव स्थिता । सखीवचनप्रवणानंतरं प्राणानां सरसत्वं प्रविध्यतीति व्यज्यते । एतेन मूर्च्छी
 तावस्थानिरूपिता । अन्यामप्यवस्थां सूचयति विशेषणेन । वसंते विरहिजनहृदयदलनैकनिपुणकु
 सुमशरशरनिकरविविधकुसुमाविभोवसमये वासंती माघबीलता तस्याः कुसुमंतद्वश्यु कुमोर
 वयवैरुपलक्षितं । एतेन वासंती कुसुमवत्क्षणमात्रेणावयवानां म्लानता जातेति सूचितं । स्वकालेद्र

वत्वेन परमशोभायथा तस्याः भवति तथा तादृगवस्थायामपि परमशोभा तदवयवानां स्थितेऽपि ज्ञापि
 तं ॥ वासंतीपदेन तादृश्यपि बहुयथास्तथाकांतोरभ्रमंती ॥ एतेन प्रियामात्रानुसंधानेन भ्रमणमुक्तं ॥ नो
 चेतादृश्यसौकुमारं विषममार्गयिवने भ्रमणा संभवत् ॥ भ्रमणे हेतुमाह ॥ विहतेति ॥ विहितं कृष्णस्यानु
 सरणं यथा ॥ तं लक्ष्मीकृत्य वा सरणं यथा तादृशीं ॥ अथवा ॥ कृष्णाय मुना तस्या अनुसरणं नृयमेव प्रियसं
 गं कारयिष्यतीति दन्वेषणार्थं तत्तोर तथा कृतमिति भावः ॥ एतावत्प्रयत्नानंतरमपि प्रिया प्लावकंती उपे
 ॥ ग्रेचलंती प्रतिक्षणं बद्धमाना बाधाय स्यात्तादृशीं दृष्ट्वा अमंदं कंदर्पज्वरजनित चिंताकुलतया कृत्वा अ
 तः परं दशम्येवावस्था भविष्यतीति चिंताकुलत्वेन मुच्यते संबन्धः ॥ यतः सहचरी क्षणमपि तत्संगाभावा
 सहिष्णुः ॥ किंच ॥ सरसरसरूपः कृष्णः तत्सहितमूच्यथा गानद्वारा तस्मिन्नंतः प्रविष्टे जीवने संपत्तिर्भव
 दिति ॥ तत्र प्रथमं वसंतरागेण गीते निरूपयति ॥ विहरतीति ॥ हे सखि हरीः सर्वदुःखहर्त्री इह बृंदावने कुंजे वा स
 मोपे विहरति ॥ किदृशं सरसवसे तोयस्मिन् ॥ सर्वत्र वसेत यमौः प्रकटजाता इत्यर्थः ॥ अथवा सरसो यो वसं
 तस्तस्मिन् तदनु प्रादुर्भाव समय इत्यर्थः ॥ विहरतीति संबन्धः ॥ एतेन निकट एव विहरति खेदं माकुरु ॥ अधु
 नैव मिलिष्यतीति भावः ॥ किंच ॥ युवति जनेन समं नृत्यति च ॥ अंतगूढारसो मृते अभिनयादिना प्रकटो भवती
 तितथा ॥ तत्राध्यालंबनविभावरूपाभिः सह सरसतत्रैव प्रतिष्ठित इति ॥ अथवा युवति जनेन सममित्युक्तेः त

मंडले नृत्यति मयूरानुकरणं करोति मयथो बुद्धरस एव नृत्यति तथा मपीति भावः किंच । एवं स्वत्यागेना
 न्यत्र विहारादिश्रवणे तत्राप्युद्दीपनविभावेषु प्रकटेषु अस्या अन्यथा बल्यैव भवेदिति नृत्यमयूरानुकरण
 कथनेन सा उपपास्यते । मयथा मयूरो मंडले स्थितो दूरादबनृत्यति । नत्वा श्लेषादिकं करोति तथात्वं । विना दू
 रादेवाय मपीति त्वय्येव तस्य रतिरित्याश्वासनेन तथेति भावः । ताम्रिः सहैकलिकथनं तुरसपोषार्थमेवं रसा
 भासभावाभासे रसः पोष्यत इति । अतएव तदवस्था ज्ञापकं वसंतविशेषणं दत्तं । विरहिजनस्य दुरंत इति ता
 दृशस्य दुःखेन अंतोर्धने तितस्थ घर्म उक्तः । पुनः कीदृशं वसंते बने वा । ललितलवंगेति । लवंगलतादिव्य
 लता भवति तिनात्र त्यासवरीनामग्रीदिव्या क्रीडापयोगिनी अलौकिकी स्त्रीरूपारसात्मकभावरूपा चेति ज्ञा
 पितं अतएव प्रथममेव बोक्ता । तत्रापिललिता मनोहरा सर्वदेहलुप्तसम्भव किसलयमाधुर्यमधुरा । तत्रापि
 लवंगं देवकुसुममित्युक्त्या लवंगपदेन कुसुममेव बोध्यत इति तत्त्व निराकरणं पूर्वकलतापदकथनेन स्त्रीत्व
 मेवात्र विवक्षितं ॥ लताया अपिललितत्व कथनेन वयःसंधिभाव रूपत्वमेव तनच तादृश्रयः क्रमानुसा
 रेण हृस्वत्वं च बोधितं । पुष्यघर्मयोग्यता समये प्रौढत्वादुच्चत्वमपि संभवति तदकथनान्तथात्वमेवेति भा
 वः । एवं सति तत्रायाः सर्वालितारतादृश्या एवेति तादृकरूपनायिका जनककृतकुसुमावचयलीलासौक
 र्यं सूचितं । तादृश्याः परिशीलनेन कोमलः तन्मकरंदभराईः मलयसमीरो यत्र । एतेन तादृश्याः परिशी

लनेन समीरोपितद्वात्मक एव लीलायां वहति । ननु केवलं तादृशस्यायोग्यत्वात् । पुल्लिङ्गवाचकशब्दस्तु
होपकत्वेनोक्तः यथा स्थियः पुरुषाश्च चित्रादिषु बंधादिनाश्लिष्टादृश्या उद्दीपकाः तथा लतापरिशीलनेन स
मीरः समीरसंगेन लतायाः कंपोन्नवति यथा तथालतासंगेन समीरस्य रसभराद्रित्वेन कोमलं मंदगामित्वं सा
कभावजनितं तदधीनत्वमित्यर्थः । किंच । लतापदेन पुष्पधर्मीभावः सूच्यते । तेन तादृग्धर्मीभाववत्त्वांमु
ग्धायां यथानायककोमलरसरीत्येव विलसति । ननु प्रौढत्वेन रसाभासहेतुत्वात् तथा समीरोपीतिकोम
लपदेन व्यंजितं । मलयपदेन दक्षिणनायकत्वं सूचितं । किंच । एवं शीतलमंदसुगंधधर्मी अपि निरूपिताः पु
नः कीदृशे । मधुकर इति । मधुकरनिकेणकरं विताः कोकिलस्तथा कूजितानि यस्मिन् तादृशं कुंजकु
टिरं यस्मिन् । यथारतिसमयगादपीरं भेनायिकानां कूजितानि भवति । तथा मधुकरसंगेन तत्कूजिता
नि । अथवा पूर्वोक्तिप्रकरणसर्वेषां भावात्मकत्वेन मधुकरत्वेऽपि मधुकर्येव बोद्धव्यः । कोकिलेऽपि तथात्वे मे
व बोद्धव्यं । यथा प्रिययोः प्रथममिलनेन तत्सख्यो बहिर्गीयति तथैतत्पिलवंगलतासमीरयोर्मिलने गायंती
ति भावः । एवं निरूपणेन तत्रापि मिलने एव मेव भविष्यतीति खेदं माकुर्विति भावो व्यंजितः । पुनः कीदृशे
उन्मदेति । उन्मदो यो मदनेन तत्सख्यो मनोरथः अथवा उन्मदो मदनो यस्मिन्ने तादृशो यो मनोरथः संकल्प
रूपः मन एव रथो वा विरहिजनजयार्थमुद्यतस्य तस्य मन एव रथो यथा प्रतिपक्षजयार्थं प्रयाणोक्तस्य

यात्रारथोपरिभवति । तथास्यापिमनोज्ञत्वात्तदेवरथो यस्मिन्नीदृग्विधोयः पथिकस्तद्व्यूजनश्चतयोः ज
 नितो विलापो भवति । यथा मारणार्थं शत्रोः रथं दृष्ट्वा तत्र तत्र तथा हृदय भ्रान्ताः संतः ते विलापं कुर्वन्ति तथा हृदयम
 ध्यायन्मदनरथे आगते मारणभयाद्विलापः क्रियतेति भावः । तादृशवसंतरचनां दृष्ट्वा । कामोद्रेकेण मनोर
 थानामाविभवि । हियमिलनाभावजनिताहर्त्या विकलत्वा स्वस्थाभ्यां विलापा एव भवतीति विरहभावस्य
 सहजधर्मस्तथात्वेनोत्प्रेक्षित इति भावः । ननु दर्शनमात्रेण मारणाभावात्कथं विलापस्तत्राह । अलिकुले
 ति । पूर्वमलिकुलेन संकुलः संयुक्तः कुसुमसमुहः पश्चाद्विराकुलाः त्याजिता बकुलरूपाः कलापा यस्मि
 न्मकरदपानार्थं कुसुमेषु मृगास्तिष्ठन्ति तत्पानानंतरं पुनरत्यक्ता न्यत्र गच्छन्तीति मदनः कुसुमरूपं धनुज
 लिकुलमौर्व्यासं ज्ञात्वा कृत्य बकुलरूपवाणे विरहिणं मारयतीति तद्रूपतूणीर एव रिक्तीकृत इति भावः । अ
 नेन मम सयश्चरसपानानंतरं त्यक्त्वा न्यत्र गच्छति तथा प्रियोपि त्वामेधुना पेय्यतीति सरवीतामाश्वसय
 तीत्यपि सूचितं । ननु कथमेव्यतिताभिः सह विहरतीति चेत्तत्राह । मृगमदेति । मृगमदसौरभस्य रभसा
 वेगस्तस्य वशंवदात्तदधीनत्ववक्त्री न वदलानां मालायेषां तादृशस्तमालायत्रतत्र सौरभदोदने तेषां
 वदलान्युल्लसन्ति तथेत्यर्थः । एतेन समस्तपुष्पाविभक्तिस्वभावपि वसन्ते कस्तूरीदोहदेन तमाल
 दलानामुल्लासस्तथा तादृग्विहारपितमालरूपश्रीकृष्णस्य अभितः चरणोद्वर्तितत्वं दंगसंबन्धि मृगमदसौ

रक्षा घ्राणस्मरणेन प्रत्यंगो ह्लास इति सूचितं । एवं सति अन्यत्र बिहोरपि चित्तं स्वयमेव तिष्ठतीति भावः । पुनः
 कीदृशो युवजनेति । युवजनां तां हृदयविदारणार्थं तत्कर्तारो वा मनसि जनस्वास्तेषां यावच्चित्तं त्वत्किं शुक्रजा
 लं यस्मिन् तादृशो एतेन वसंतशोभां दृष्ट्वा यथा तब हृदयं भवति तथा श्रीकृष्णस्यापि भवतीति त्वं शीघ्रमेव मि
 लिष्यतीत्युक्तं । तत्रापि युवपदेन पूर्णकामत्वं द्योत्यते । तेनानेकतरुणी गणरमणजनितश्रेमेणापि विरत्यभावे
 ज्ञाप्यते । किंच अन्येऽपि हेतुस्तव मिलनऽस्तीति उच्यते । मदनमहीपतीति । मदनरूपो महीपतिस्तस्य यः कन
 कदंडः सर्वेषां स्वाज्ञायां स्थापिकायष्टिः तदकरणे दंडो भवतीति दंडमुक्तं । अथवा दंडः को दंडः सद्बहुविध्यस्य ।
 तादृशयत्ने सरकुसुमे तस्य विकासो यत्र । एतेन वसंते मदनभूषतः जैत्रयात्रायां सत्यां घनुः सज्जीक
 रणे दंडधारणेनाप्रियस्त्वदधीनो भविष्यतीति व्यंजितं । अथवा मदनमहीपतेः कनकदंडरूपा चाप रूपा वा
 रुचिरस्यास्तादृशी त्वमेव तस्याः केसरकुसुमवद्विकसो यस्मिन् वसंते यथा केसरकुसुमविकासेन मदनः
 सर्वान् जयति तथा श्रीकृष्णः त्वद्विकसेनैव तं जेतुं शक्नोतीति नान्यथेति भावः । किंच त्वमपि वसंतरूपे
 वेतिकेसरविकासोऽपि त्वद्रूप एवेति तदवलोकनजनितस्मरणेन सर्वं विस्मृत्य त्वामेव मिलिष्यती
 ति भावः । पुनः कीदृशो । मिलितेति । मिलिताः शिलीमुखाय स्मिन् तादृशं यत्पाटलपुष्पाणां पटलं तेन
 कृत्यः स्मरत्णस्य विलासो यस्मिन् एवं युद्धार्थं मुद्यनस्य मदनस्य सज्जीकृतघनुर्दंडतूणादिसा

मयी निरूपिता किंच। विगलितेति। एवं स्वयं संज्जीकृत्य मदेन युद्धोद्यते सति सर्वे विरहिणो विट्पापादि
 करणे विगलितलज्जितजाताः। यथा वलोद्धेतनविपक्षेण पराजिता इति स्तनो भ्राता विगलितलज्जामृत्वा वि
 लपंति तथा। भूतस्य जगतो वलोकनेन तरुणायः करुणवृक्षो मदनपक्षी यः तेन कृतो हासो यस्मिन्नयथापू
 र्वं सर्वसगर्वं पुनस्तादृशं पराजितं तदवस्थापन्नं दृष्ट्वा जतारः सैनिका हंसंति तथा मपीति भावः। एवं लज्जा
 त्यागेन विलपनेन त्वामपि हसिष्यंतीति धैर्येऽस्या तन्व्यमिति व्यंजितं। किंच। त्वां विना प्रियस्याय्येतादृश्ये
 वावस्थावर्तत इति द्योतनार्थं वदति। पुनः कीदृशो। विरहीति। विरहिणां निकृंतनार्थं कुंतमुखा कृतियत्के
 तकं तेन दंदुरिता आशायस्मिन् सर्वत्र दिङ्मुखेन कानि विकसितानि कामिनययाञ्जायुधविशेषाः कुताः
 स्थापिता भवन्ति। तथा भूतानि तानि दृष्ट्वा भयेन विरहिहृदयकृतं नखतएव भवतीति तथोक्तमिति भावः
 एतेन प्रियस्यापि तथा भवतीति ज्ञापितं। ननु मद्विरेहणप्रियस्य तथा भाव इति कथं ज्ञायत इति वसंत एव
 तथा भावमुत्पादयतीत्याह। माघविकेति। पुनः कीदृशो। माघविका वासंती लता तस्याः परिमलस्तेन
 ललिते मनाहरे। एतेन तद्वर्णने त्वदंगस्मरणे तत्परिमलाघ्राणेन त्वदंगसंबंधितस्मरणे च त्वत्संगमाभिला
 षा एवोत्पद्यत इति सूचितं। पुनः कीदृशो। नवमालिका कृत्वा जतिसुंगधौ। नवमालिकानि वारीति।
 लोकप्रसिद्धिः। एतेन तदवलोकनेऽभिनवस्मितसदृशो भ्रातस्मरणेन त्वद्वासनैव सर्वदा तिष्ठतीति स

चितं। पुनः कीदृशो मुनिमनसामपि मोहनं करोति। यद्यपिते निर्विषयास्तथापितेषां मनः सविषयं भ-
 वति। भगवद्भावरूपविकारयुक्तमित्यर्थः। माघविकानाधिकानवमालिकाचतसंगमजनितवसेत-
 शोभां दृष्ट्वा तथा मनो रथ एवेतस्मात्पद्यत इति भावः। पुनः कीदृशो। तरुणानां विदेशस्थानां माकारणं
 ध्रुवधुरूपे-यथा बंधुः कस्यचिद्गुणपद्रवोपस्थितौ ततस्तस्मादाकारयति तथा। धर्मपिको किलादिक-
 जनमिषेण तमाह्वयति-मदागमने विज्ञेयं दर्शयति। स्थितौ युष्माकं बाधा भविष्यतीति। एवं सति त्वद-
 भिलाषमुत्पाद्य सद्य एव प्रियत्वं तस्मीयमाने व्यतीति भावः। किंच। प्रियोपि त्वदन्यत्र यद्विहरति तत्र क-
 रणमन्यदेवापरं स्वतो यस्त्वं निलन एवेति कृष्णपराणि विशेषणानि ज्ञेयानि। माघवविकेति। माघवि-
 कारूपपि त्वदंगान्येव तत्परिमलसंगेन ललिते परममनोहरतत्सौंदर्येणान्यासामपि मनोहरति भा-
 वः। पुनः कीदृशो-नवमालिकात्वत्कुरसंपादितानवमाला। पूर्वत्वं पुरःस्थिता सा पुनः प्रियेणैव खेरसिंधु-
 तातया। अतिसुगंधोः मुहुर्मुहुस्तत्सौरभाघ्राणेन अनिर्वचनीयभावयुक्ते। अतएव मुनिमनसामपि भु-
 नयोत्रपक्षिणो लीलोपयोगिनस्तेषां मनसामपि मोहं करोतीति तद्भावमुत्पाद्य तत्त्वरूपमेव पश्यति ना-
 न्यदिति भावः। पुनः कीदृशो-तरुणं प्रतिक्षणं नवीनत्वेनोद्भासमानं-अकारणं निहेतुकं यथाभवति तथा
 बंधुरूपे-अथीतवेत्यर्थः। एवं निहतुकप्रतीतिमत्त्वेन प्रियो न मिलिष्यतीति शंकां कारयति सूचितं। पुन-
 रपि चंदावनस्वरूपनिरूपणे तदुलंकात्तापनेन तामाश्वासयतीत्याह। स्फुरदिति। एतादृशो चंदावन-
 पिने प्रियो विरहतीति शेषः। कीदृशो-स्फुरंतीया अतिमुक्तलतामाघबीलता तस्याः परिरंभणं तेनैव मुक-
 लितः पुरुकितद्रवन्तो यस्मिन्। तदुभयधर्मे बलं तु कृतुस्वभावो न भवति यद्यपि तथापि तत्परिरंभणेनैव

जातमितितस्यानाधिकत्वेन तस्य च नाथकत्वेनोपेक्षितं तत्रापि साञ्जतिमुक्तलताञ्जल्यंतं कोर
 कदशातो मुक्तापुष्पधर्मयुक्तेत्यर्थः। तादृशाः परिरंभेन तथात्वं युक्तमेवेति भावः। अथवा। तादृशी
 दृष्टान्तपरिरंभणार्थमेव तथात्वं तस्येति प्रियस्य तव परिरंभेन सुबन्धमेव तिव्यंजितं। पुनः कीदृशो परि
 सरसमीये परितो गतं यमुनाजलं तेन पूते पवित्ररमणीय इत्यर्थः। एतेन जलक्रीडासामग्र्यपि निरूपिता
 किंच। पुष्पवतीत्वधर्मयुक्तलतापरिरंभणधर्मसहितनूतसंबंधादृदावनस्य यमुनाजलपावित्र्यक
 थनं युक्तमेवेति भावोपिव्यंजितः। अतः परं गीतमुपसहरन् कविरनुवदति। श्रीजयदेवति। श्रीजय
 देव भणितं तदनुवर्णनरूपमिदं उदयति उदयं प्राप्नोति। तत्र हेतुरूपविशेषणमाह। हरिचरणेति। हरि
 चरणस्मृतिरेव सारोयस्मिन्। यदुद्देतगीतेन तच्चरणस्मरणमेव भवति नान्यदिति भावः। पुनः कीदृ
 शं सरसं वसंतसमयस्य वनस्थचवर्णनं यत्र। एतेन संबंधिनीलीलावर्णितेति सूचितं। पुनः कीदृ
 शं अनुगतः मदनविकारो राधाप्राध्वसंबंधी यत्र गतेनैतच्छ्रवणेन तद्भावोभवतीति ज्ञापितो
 वं तासां गीतं श्रुत्वा तन्मिलनाशया किंचिद्वास्थेन श्रीराधासखीं प्रत्यनुवदति। दरविदलितेति हे
 सखिसह्यं प्रिया मिलित्वा वदयं मास्यतीति माह। अयं गंधवाहः इह वने वसंते वाचेतोदहति। कीदृशः
 सः दरविदलित इषद्विकमिताया ह्लीवल्ली तस्याश्च चतुच्छलतयः परागस्तेन प्रकटिताः पटवा
 साः पिष्टितकाः प्रतिवाभनरूपास्तः कानुनानि। वासयन् पूर्वकान नान्ये यो ह्यसितदलारुणानि अग्नि
 ज्वालरूपाणि तत्र पुनः प्रतिवासेः प्रतिवासितानि द्विधनसंयुक्तानि कुर्वन्स्वसंधुक्षणकर्त्ता भूत्वा भ
 र्मी करोतीति भावः। पुनः कीदृशः केतकिगंधबंधुः सा एव बाबं धुर्यस्वेत्यनन सा एव कवलो विरहाभिप्रजा

रुनेविलंबनं करोति पुनस्तेन सहायमिति कैमलिकन्यायेन सूचितं । कथं भूत इव प्रसरति । प्रसर-
 तः असमवाणाः कामवाणाः येषु ये काममार्गणे विदीर्णहृदयास्तेषां प्राणवत् प्राणद्वयेत्यर्थः । ये कामेन भा-
 रितास्तेषां प्राणरूपणवायमिति महादेन मदीय तदपि भवितुमिच्छतीति भावः । अथवा । प्रसरदवाणप्राणव-
 दित्येतेषां विशेषणं । प्रसरत् असमवाणायस्मिन् तोदशो यः प्राणस्तद्वत् तद्वत्कृतमित्यर्थः । हृदि प्राणं तिष्ठति
 हृत्तयत्नतत्रेन कामपि वसनवाणे स्तं विदीर्णवानिति तादृशस्य गंधचाहसंबंधेनाह उचित एवेति त-
 शोक्तं । अथवा । रुद्रेण दग्धस्यानंगत्वं प्राप्तस्यासमवाणस्य प्राणवदित्येतेषां तद्वत्त्वमुचितं । अथवा ॥ अ-
 न्यनायिकासंबन्धिगंधं बहतीति गंधचाहः प्रिया एव तादृशप्राणयुक्तं मम चे तोदहतीति संबंधः । ये तो न्या-
 सां कामशांतिः क्रियते । तत्कृतां मत्पीडनं पश्यति । मद्दीकृतं कौपदेनान्यसंगः स्फुट एवोक्ताः । अतः प-
 रमयमेव दाहको नात्र किं त्वन्यपि मरणहेतवो बहवः संतीति कथं भेतेषु वसंत वसेषु जीवनं रक्षतुं शक्यमि-
 ति व्याजेनाह । उन्मीलदिति । उन्मीवासरोः पथिकैः कथं भविष्यते तदपि कथमिति प्रश्नः । तत्र प्रथमं दिव-
 गमना संभव प्रकारं निरूपयति विशेषणेन । कथं भूताः वासराः उन्मीलन्यो मधुगंधः नूतस्येत्यर्थः । तत्र
 लुब्धाय मधुपाः लुब्धपदेन पानानंतरं मषितदशो भेन त्यक्तुमशक्ता इति सूचितं । तैर्व्याधूताः नूतां कुराः
 मधुलोभेन मधुपानां मुहुर्मुहुः सरभसनिः पतन्तत्र भवतीति तेषां कपनेन तद्वत् लोकने जाते प्राणानां
 डाभवतीति सूचितं । तत्र पुनः क्रीडतो ये का किलाः तेषां का कली कलकलैरुद्दीर्णः प्रकटीकृतः विरहिणा
 कर्णज्वरो ये पुं अंतः कर्णद्वारा बहिः प्रकटो जात इति भावः । अंतस्थितो ज्वरः कोलाहलेनाधिको भवती-
 ति लोकसिद्धं । एवमेतादृशज्वरे प्राणस्थित्यसंभवो निरूपितः । तत्संभवस्वरूपं कथयति । ध्यानात् वधाने

नक्षणेकं प्रासः प्राणसमासभागमः तेन कृत्वा समस्तदेहं द्रियप्राणेषुरसो ह्यसां येषु तादृशैः सङ्घिरित्यर्थः।
यथा अत्यंत मूर्छायां रसदानेन प्रबोधो भवति तेन च कति हि नानितस्य स्थितिर्भवेत्तथा ध्यानप्रासः प्राण
समासगमरसेन दिनगमनमिति भावः। यद्वा। अत्यंत मूर्छायां प्राणस्तेषां न स्थिता एव परं प्राणसमासमा
गमे तत्प्राणैरेव पुनरवधानेन दिनगमनं। नाचेत्तदभाव एवेत्युक्तं भवति। एवं पश्चिकानां प्राणस्थितिप्रका
रं निरूप्य स्वस्य तदभावं भावयति। अद्वीति। एते तु कामसैनिकाः स्वपरिपंथिवधोपायमेव विचारयंति।
अयं श्रीखंडग्रीलानिलः मलयाचलसंबंधी परमशीतलो बायुरुक्तः स पुनः प्रालेयप्लवने छयाईशाचलं
हिमाचलं मनुलक्षीकृत्य सरति। तत्र हेतुः। अद्रेरुद्रसंगे वसंतो ये भुजंगास्तेषां कवलं ग्रासस्तज्जनितकेशा
दिब। अथवा। एते मां ग्रसंतीति प्रतिपक्षिणां पश्चिकानां दाहः कर्तुं न शक्यत इति तपश्चात्तापजनि त्वेकेशाद्वा
द्रव्ये त्वेवार्थको वा। आदौ श्रीखंडग्रीलानिला एव परमशीतलत्वादाहकः तत्रापि पुनः हिमाचलसंबंधे त
त्क्षणादेव भस्म करोति। यदि मलयाचल एव तिष्ठेत्तदापि भुजंगभक्षणेन न्यूनबलो भवेत्ततो निर्गमेन
तत्रापि हिमाचलसंबंधे क्षणमात्रेण तथा कर्त्तुं ति भावः। किंच। सोऽपि प्रतिदिनकेशा सहिष्णुत्वेन हिमा
चले मर्तुं मेवायातीति स्वयं म्रियमाणो न्यानपि मारयतीति भावोऽपि व्यंजितः। किंच। भुजंगास्तज्जस
द्वितकारिणस्तत्प्रतिपक्षत्वादितितत्कृतकवलकेशनिवारणा सामर्थ्ये अस्मादृशानेव ज्वालयति। अ
न्यच्च। किंचिदनिर्वचनीयत्वेन स्निग्धा निरमालानां मौलिमुकुलान्यग्रभागोद्भवानि कुप्रलातिजाले

क्यहर्षेदियात्तिकानो गिरः कूहः कूहरिति उन्मीलंति उदयं । प्राप्नवंति पिकानामपि प्रतिपक्षत्वादतः
 परं मुकूलविलोकेन विरहिमुखे च द्रस्य कूहरेवागतेति हर्षेदियात्तथा गिरः प्रादुर्भवन्तीति कथं मज्जीव
 नस्थिति रिति भावः । अतएव कलोत्तालादौ विविक्षणं कलाज्यक्तमधुराः उत्कयश्च पूर्वकणा नाकर्णिक
 यंतीति अव्यक्तमधुराः पश्चात्स्फुटयन्तीति तथा यद्येतत्सर्वं कालस्वप्नावदेव भवति तथापि तादृशतद्वि
 लोकेन तत्र वणे च विरहिणां तथैव परमकष्टादशा भवतीति तथोक्तमिति भावः । एवं परमात्मी बिलपन्ती द्वेष्ट
 प्रियमेतद्विलासाभिलाषो न्मुखं समीप एव दर्शयन्ती पुनः सखीतामोहेति विरूपयति । अनेकनारीति । अ
 सौ सखी पुनराधिका माह । किं कुर्वती तत्राह । अनेकनारी परिरंभे संभ्रमो आदरो यस्य सः तादृशोपि स्फु
 रन्मनोहरी यो विलासस्त्वत्संबन्धेव तादृशः तस्मिन् लालसायस्य तादृशं मुरारिं आरात्स्वयं दूरस्थिता वि
 लीना सतीत्यर्थः । उपसमीप एव दर्शयन्ती । एतेन तत्रादरेपि लालसा त्वय्येवेति तादृशो वर्ततेवानेति त्वंप
 ज्ञेयत्वं । अतएव समक्षपदमुक्तं । किंच । एतावत्पर्यन्तं तद्विलास एव संभ्रम आसीदतः परंतवैवेति मु
 रारिपदेन द्योत्यते । मुराहिसदोषात्मकः सौत्रगादभानरूपस्त्वया कृतस्तस्यारिः दूरीकरण समर्थ इत्यधुना
 तस्मिन्निवृत्ते त्वत्सहक परवशात् स्वत्संगमाभिलाषोत्सुक एवेति भावः । अथवा । अनेकनारी परिरंभं
 भ्रमे स्फुरन्मनोहरस्त्वपरिरंभसंबन्धी यो विलासस्तस्मिन् लालसायस्य यथा त्वत्परिरंभे विलासस्तथात्र

नास्तीति तथेत्यर्थः । यद्वा । सर्वावर्तते तैसैकानास्तीति खेदेन मनोहरी त्वद्विलासः स्फुरित इति तथोक्तमि
 तिभावः । रामकरीरागेण तदेव गायति । यतिताले ॥ हरिरेहेति । हरिः सर्वदुःखहर्त्ता हरिः इह सभीष एव मुग्ध
 वधूनि कोरमुग्धपदं सुंदरे पिज्ञेयं । तादृग्वधूनां नि कोरसमूहे विलसति हे विलसि निजतस्तदभिलाषवति । की
 दृशो-केलिपरे केलिः परायस्येति स्यैव परान्तु स्वरूपमिति गौणत्वं व्यजितं । बहुसमाजेषिके लिस्तदनुरोधेन
 वतितत्रापिता मुग्धवधू इति न तथारसो यथा त्वया सहैकांत इति सूचितं । कीदृशो हरिः । चंदनेति । आभ्यादके
 न तापहारकत्वेन त्वदश्लिग्न स्मारकत्वेन च चंदनचर्चितत्वे । तादृशं नीलकलेवरस्य पीतवसनं यस्य वन
 मालायुक्तं च पीतवसनधारणं तु त्वदंगप्रभास्मारकतया । वनमालाधारणमुभयपार्श्वे त्वदुत्तमं वनस
 दृश्येनेत्यंतस्त्वच्छानेन त्वदात्मको भूत्वा तत्र रमत इति ज्ञापितं । पुनः कीदृशो-केलीति । रतिसमयो वर्ण्य
 ने । कैलौरतिसमये चलतीमणिमये कुंडले येताभ्यां मंडितंगंडयुगंतत्र स्मितेन मंदहासेन शालीशोभत
 इत्यर्थः । स्मितपदेन तासां मोहमुत्पाद्य तातवैचमथोरथपूर्तिकरोति तिति ज्ञापितं । अथवा । मंदहासकथने
 न तादृशरसयोषाभावः सूच्यते । सख्ये सति हासोत्कर्षस्तस्य मंदत्वेन दभावद्भसस्थापिनतथोत्कर्ष इति भा
 वः । एवं नायककेलिप्रकारमुक्तानाधिकानामाह । पीनेति । अत्र क्रियायामब्जित्युपसर्गात् भगवतापि गानं
 कृतमिति ज्ञायते । ततस्तद्भानमाधुर्यजनित संतोषेण परमप्रेमोद्रेकात्काचित्पीनप्रयोधरभारभरेण प्रेमोद्रे

कादेवपीनत्वं रसोद्गमेन पयोधरत्वं तादृशयोभरिभरेण भाराधिक्येन हरिं परिरक्ष्य सरागं प्रियेण योरगोपी
तस्तत्सहितं यथा स्यात्तथा अनुगायति स्वयमपि तमेव रागं तथैव गीतवतीति भावः। सरागपरिरक्ष्येति वा की
दृशं हरिं। उदंचितः पंचमस्वरस्य रागो रंजकतायेनेति को किल बन्नाधुर्यं सूचितं। पंचमस्वरो मध्यमनाभावा
अत्रानुगानेन नायिकाया गौणत्वं व्यंजितं। मध्यमस्वरो द्रोहेण प्रियस्यापि तस्यां रागस्य मध्यमत्वं ज्ञापितं। एवं
सति मुख्यत्वं रागाधिक्यं च प्रियस्य त्वय्येवेति भावः। अन्यस्यावस्थां दर्शयति। कापीति। विलासेन हावभावरूपे
ण विलोले विलोचने तयोः खेलनं स्वच्छं विहोरकशक्षपातादिरूपं प्रिया संबंधितेन जनितो मनोज्ञाय स्वता
दृशं। मधुसूदनसरोजं ध्यायति। तत्र हेतुः। अधिकं मधुवधूरिति। यतस्तादृशमुखसौंदर्यमाधुर्यविलोकेन
तत्रैव मोहिता तादात्म्यं प्राप्नोति ध्यानावस्थैव जातेति भावः। एवं सति युद्धार्थमुमुद्यतस्य मनोज्ञस्य जये महाशू
त्वज्ञापकमधुसूदनपदेन रतिरणोन्मुखत्वं सूचयति तादृशस्य युद्धार्थत्वय्येवाभिलाष इति व्यंजितं। पुनरपरां
दर्शयति। कापीति। पूर्वोक्तां ध्यानसक्तां कीदृश्यप्रियमपिरतिरणोन्मुखत्वेन राधामुखचंद्रसुधाध्यानपरां
त्वाश्रुतिमूले किमपि यत्किंचिदित्यर्थः। अथवा। किं राधां चिंतयसीति लपितुं तत्र मिहितामत्र चितुमिव सं
लभ्याकपोलतले चुचुब। चारुयथा स्यात्तस्यानमःस्वस्मिन्नाकृष्टं भवेत्तथा चुंचुब। यतो दयितं स्वस्यापि
लाषितं प्रियं। कीदृशश्रुतिमूलेः पुरुकेरुनूकलैः एतेन त्वन्नामश्रवणे राधैवागतेति पुलकोनलुतचुबनेने
तिसूचितं। अनुकूलपदेन तन्नायकधर्मवत्त्वया सहैव त्वय्येवाभिलाषः प्रियस्येति भावोपिकयाक्षितः।

पुनरितरां दर्शयति । केलिकलेति । केलिकलानां कुतुकेन काचित् तत्र गत्वा अन्यः केलयः जलक्रीडादयो वा क-
 लव्या इति अमुं यमुनाजलक्रीडां निमित्तं तेषां सत्यमी । तत्र गमनार्थं करेण दुकूले विशेषेण च कर्ष । कीदृशः सु-
 जुलो यो वंजुलकुंजः अशोकलताकुंजः तद्वत् तत्र स्थितमित्यर्थः । अत्र दुकूलकर्षणमुच्यते । तत्तुल्यदंगसाह-
 श्येन कटिबद्धमिति प्रियस्वयैव बद्ध इति सूचितं । अतएव कर्षणे विशेष उक्तः । तदनागमेन बलादपि कर्षतीति
 भावः । किंच । अशोककुंजगतत्वेन त्वद्विरहजनितशांकोपि सूचितः । अतः परमभयन्वीजं वर्णयति । करतले
 ति । करतलतालैस्तरलाया बलया बलिस्तलत्वाश्च कृणितत्वं व्यंजितं । तथा कलितः कलस्वनो यस्य सती दृशो वं-
 शो यस्मिन् वंशीरेवापि तत्क्षणानुसारेणैव भवतीति कलितत्वमुक्तं । तादृशो सरसे रससमूहरे से हरिणा स-
 हृत्य परायुवतिः सर्वदुःखहरणार्थं अभिनयात्कनृत्यं कुर्वता तादृशेन सहृत्य परायथासकरोति तथा सापि
 ति तादृशी प्रशंसा । एतेन नृत्यस्यैव प्रशंसा कृतानरेते रितित्वस्यैव रतिरिति व्यंजितं । अतः परमदक्षिण-
 नायकचातुर्यं निरूपयति । श्लिष्यतीति । कामप्येकारमयत्रेव पार्श्वस्थां कामपि श्लिष्यति कामपितुं वति । र-
 मयतीति पेदन सा स्वयमेव रतिकुरुते न तु प्रिय इति सूच्यते । स्मितेन चारु मनोहरं यथाभवति तथा परांदूर-
 स्थां पश्यति । सा त्वेता गादलिंगनादि संबद्धाः प्रियवशीभूता दृष्ट्वा परिहासकौतुकेन दूरे गत्वा स्थिता । तदा ता-
 दृशीं हसंतीं दृष्ट्वा यमपि स्मितचारु पश्यतीति भावः पुनरपरां समीपस्थां मनुष्याद्गच्छति रतिं कुर्वन्नेव
 पश्चाद्गमनं तां गृहीतुं यतत इत्यर्थः । एवं दक्षिणनायकत्वं पूर्णं कामत्वं द्योतितं । सापि वामाकुटिलातल-

लादृष्टातास्तत्त्वद्वयोपतिताः मद्रहणंकथं करिष्यसीति कौतुकेन स्वकलामपि प्रदर्शयतीति भावः । एतेन कु
त्रापि पूर्णसोदयो नास्तीति त्वद्रतिमेवाभिलषत इति व्यंजितं । अतः परं गीतमुपसंहरति । श्रीजयदेवेति ।
श्रीजयदेवकवेः सकाशात् यकटं इदं गीतं अद्भुतं केशवकेलिरहस्यं यत्र तद्रूपं वा । केलिजनितश्लथितकेशसौ
दर्यवत्त्वं केशवपदेन सूचितं । वृंदावनविपिने ललितं मनोहरं यशस्थं निर्मलं करणसमर्थं तादृशं श्रीहृणंकवे
रेव वा शुभानि वितनोतु । एवं गीतेन तां समाश्वास्य प्रियस्यारसरूपत्वं निरूपयति । विशेषमिति हे सखि किं व
क्तव्यं रसशिरोमणे रसज्ञतायां शृंगाररसाय मघाबुदीपनविभावकाले मुग्धः परमसौंदर्यतिशाययुक्तः मूर्तिभा
न्यकरः क्रीडति तत्र हेतुः हरिरिति । अत्रायं भावः । रसस्तु यत्र गच्छति तत्र रसत्वं संपादयति । तेन तद्भावो दयज
नितविप्रयोगजतापात्मकदुःखं तदंतःस्थितो भूत्वा स्वयमेवोत्पादयतीति तत्र प्रवारणार्थं विहिमूर्तिमान्प्रकरः
क्रीडां करोतीत्यर्थः । दुःखहरणप्रकारमाह । विशेषां स्वालंबनविभावरूपाणामनुंजनेन अन्यथाऽलंबनत्वा
संभवात् आनंदस्थितिं जनयन् तत्र रसाविभावं कुर्वन् पश्चादिंदीवरश्रेणीयथामलकोमलैरंगैः नीलक
मलश्रेणीयथा घनीभूता तथाश्यामैः कोमलैश्च । अथवा । इंदीवरसदृशाः प्रियापांगाः तत्रापिश्रेणीयैर्द्र
विविधभावसंवलितपरमशोभावत्वं सूचितं । तथातश्चानेन वाश्यामलैः केरमलैः सात्विकादिभावैराङ्गितै
स्तादृशैरैंगैरनंगैश्चैव मुपनयन् बद्धेयम् । अतएव स्वच्छंदं व्रजमुंदरीभिः प्रत्यंगमालिङ्गितः । यैरंगैश्चोष्णा

वः प्रकटितस्ते स्तत्तद्गेषु आलिङ्गनादयः क्रियन्त इति भावः । अथवा । तादृशैर्गैरनङ्गाश्रयवन्तं नङ्गस्यो
 श्रयवरूपं तादृशं भावं प्रकटयति । येनङ्गाभावकारिणी आचरिरेवोत्पद्यते । आसेचनकाभावादित्यर्थः । किं
 च । अङ्गैर्गङ्गाश्रयवमिति विशेषासः । एवं सर्वात्मनारसोद्दोघासुग्धः परमसुन्दरः अथवा रसाधारत्वात्
 विनामुग्धः इति भावः । अतएव सर्वांशपूर्णमूर्तिमत्त्वाभावज्ञापनाय इवेत्युक्तं । एतेन त्वत्संगेनैव सर्वथा
 पूर्णरसात्मकमूर्तिमत्त्वमितिसूचितं । अतः परमेवं क्रीडासक्तेयुवतिजनसमाजेतासां विशिष्टरसपेक्षा
 र्थविप्रलम्भविनाशरसषोष इति ग्रथमं मानश्चेत्तदा संप्रवेदितमिवोत्पादयंतीकुं जातेरेणकाचनपठितवती
 त्याह रसोक्तासम्प्रेरेणिति । रसोक्तासम्प्रेरेण विप्रमं हावभावदिरूपं बिभ्रतीति तादृशीनां बामभ्रुवांशुष्माकं तादृ
 शविलासम्प्रेरकः कुटिलाभवत्येवेति तथोक्तं । मानसूचकं बावामभ्रपदं । अथार्थे सप्तमीपे निष्पङ्गादुरःपीर
 रभ्यपुनः त्वद्धदनं साधुसुन्दरं मुघामयमित्यमृतमिवोद्विरतीति व्याकृत्य गीतस्य प्रियकृतस्य स्तुतिः मुहुर्मुहुः
 प्रशंसन्तं तस्य व्याजदाघया लकठं चुंबित इति सखीवचनश्रवणमात्रेण सत्यं वदति हास्येन वेत्यविचार्येव ता
 सां मानोमनसि जातं अतएव स्मितमनो हारीति विशेषणं । सखीचातुर्यं ललंचदृष्ट्वा स्मितं जातं तेन मनोहा
 रीपरमसुन्दरः । अथवा । स्मितमंदहासः तेन मनसो हर्ता । सख्यत्यागान्मनसो न्यथाभावे मानो जात इति भा
 वः । तादृशो हरिः वः पातु । अतः परं विप्रलम्भे जाते युष्मत्प्राणरक्षणं करोत्विति भावः । ननु सर्वसमक्षं साक

यमेवंकरोतितत्राह। प्रेमेतिविषेषणं प्रेम्णा। अर्द्रया। अनुसंधानरहितेत्यर्थः। अथवा। यदैवंचुंबितस्त
 दातस्याएवमनसोहारीतियोज्यं। एवतासांविप्रलम्भप्रस्तावनाकृता॥
 इतिश्रीपंचनदान्वयवर्षाहामकविदामोदरप्रहसूनुगोपालप्रहृष्टविरचितायांश्रीगीतगोविंदटीकायांगूढा
 र्थदीपिकायां सामोदहामोदरोनामप्रथमसर्गः॥ ॥ १ ॥ ॥ श्रीकृष्णायनमः॥ अत्रराधायाःपूर्वरवि
 तमाननिबृत्तासंबन्धाभावजनितपरमार्थवलोकनेनमुद्रितत्परवशोपिजातइतिसामोदहामोदरत्वंसंगी
 स्थोक्तं। एवंसखीवचनश्रवणानंतरमपिमांविहाया। न्यत्रविहरत्येवतीर्थविशान्तरदुष्टमशक्तानतो निर्मल
 कुंजांतरेसखीमोहतिनिरूपयति। विहरतीति। हरो। अन्यभिः सहवनेविहरतिसतिकीदृशसाधारणः प्रणयो
 यस्य। मद्भिषयिकइत्यर्थः। अन्यथान्यत्रकथंविहरत्। अथवा। असाधारणप्रणयेअन्यत्रेत्यर्थः। अतोविग
 रितनिजोत्कर्षात्पुनर्दृष्ट्यावशेनतद्दर्शनमसहमानान्यत्रगताकचिदपिलताकुंजेलीनाञ्जंतनिगूढासीत्
 घमेबिहिः प्रकरोमवतीतितद्रोपनासामर्थ्येनतथेत्यर्थः। अपिपुनर्दीनादैव्यंप्राप्त्यासतीरहः एकांतसखी
 मुवाचउक्तवती। कीदृशोक्तुंजे। गुंजदिति। गुंजन्मधुव्रतमंडलीभिर्मुखरः शिखरः अग्रभागोयस्यतादृ
 शे। मधुव्रतपदेनतेषामधुयत्रदृश्येतत्रगत्वापातव्यमितिव्रतंसूचितंतथापिप्रणयस्तपद्भिन्त्यामेवय
 तः प्रतिदिनंतत्रबद्धोभवतितादृशैर्मुखरः शिखरः अग्रभागोयस्येतथेतदार्तिदृष्टानुचितंकरोतीतिभि
 थः कथयतीतिसूच्यते। अथवा। आर्तिदृष्टानुचितंभवतीतिदुःखेनतथेतिभावः। गुंजरीरोगेणगीय

वाणाद्वचंद्रैः पुरंधरधनुः शोभाधनुरेव प्रकटितमिति कथं धैर्यं तिष्ठेदिति व्यंजितं एवं स्वस्य दुःस्थाम्भव
स्थानिरूप्यप्रियस्य लुब्धत्वं निरूपयत्यग्निमविशेषणेन गोपेति । गोपकदंबनितं बवतीनां मुखचुंबनेन लंघितः
प्रापितः लोभेन पूर्वमुदार एव स्थितः अद्युनैव लुब्धो जात इति तदुदितः सहियोय दनंतर इति न्यायेन सलो
भस्त एव प्रायः प्रायस्तेः प्रापितः अन्यस्मै तदेयमिति । तावता किं जातमिति चेत्तत्राह । बंधुजीवैति । बंधुजीवकु
सुमवन्मधुरः अघरपल्लवोयस्य तादृश शोभया स एव मोहकस्तत्र पुनरुल्लसिता स्मितशोभायस्येति सुतरां मो
हकः । अत एव बंधुवज्जीववन्मधुरः अघरपल्लवोयस्येति पुनरावृत्त्यर्थं संबोधो ज्ञेयः एतेन मम बंधुरूपः धार
कः पोषकत्वेत्यर्थः अत एव जीवरूपश्च स एवेति प्रियस्य लुब्धत्वात्तद्वा नासंभवाज्जीवनाभाव एवेति ज्ञा
पितं । किंच । एवं ज्ञात्वा पिरसंनददाति प्रत्युत हसती । लुल्लसितस्मितशोभामिलुक्तं । अत एव मनः शो
भः अथापि मां वीक्ष्य स्मितं करोति त्याग्याय नमपि भवतीति जीवनसंभवः एतेन जीवनमरणान्यथाभावरू
पावस्थानिरूपिता । अन्यामपि दुःप्राप्यतामाह । विपुलेति । विपुलाः पुलकाः यत्र तादृशेन भुजपल्लवेन व
ल्लयितं मंडलीकृतं वल्लवयुवति सहस्रं येन अथवा विपुलपुलकः भुजपल्लवोयस्य तादृशं वल्लयितं यु
वतिसहस्रं येन एतेन पंजरपतितचन्निर्गंतुमशक्यमिति मिलना संभवा निरूपितः । अन्यच्चा कदाचिदं
घकरादिषु अंगमिष्यतितदपि नास्तीत्याह । करचरणे सीति । तत्र काशेन तत्समक्षं तदपि न कर्तुं

शक्य

॥२२॥

मित्यर्थः अतः परं रतिसमरसा मपि कं वणयति । पुनः कीदृशं । जलदेति । जलदपटले चलत्स्वस्थाना
ञ्चलितोयइंदुस्तस्य च निंदकस्तद्वद्विभ्राजमाणश्चदनतिलकोयत्र तादृशं ललाटं यस्य । एतन्नरतिकल
हरभसशिथिलालकनिकरांतर्बर्त्तित्वेन स्वस्थानात्तस्य व्युत्तिर्निरूपिता । पुनः कीदृशं । पीनपयोधरेति । पी
नपयोधरयोः परिसरजाभोगः तस्य मर्दने निर्देयं हृदयं कपाटं यस्य । अत्र हृदयस्य कपाटत्वकथनेन तस्य
पुनर्मर्दने निर्देयत्वं निरूपणात्पयोधरयोरतिकठिनत्वं ध्वन्यते । किंच । मर्दने निर्देयत्वकथनेन तस्य जयोपि
सूचितः । एवं सति यथा महासमरसमये वरणद्वारकपाटेन सपत्नसंप्रेरितमत्तगजकुंभसंमदीभवति तथा
शोभतइति भावः । किंच । निर्देयत्वेन संमर्दकुंभस्थलचिह्नान्यपि हृदये संभाव्यतइति महासामर्थ्यं यो तितं
एवं निरूपेण स्वस्थतदुल्लंघनाज्ञापिता । पुनर्वीधसंयुक्तं वणयति । मणिमयेति । मणिमये ये मकराका
रवन्मनोहरे कुण्डले ताभ्यां मंडितः गंडो यस्येति मकरध्वजशास्त्रोद्दीपितरसविविष्टकांतियुक्त
त्वं सूचितं तेन रतिसमयोद्भूतचंचल्यमपि व्यंजितं भवति । अत एवोदरं उद्भूतत्वेन रसदातारंगुत्पाएव
रसोरसत्वमापद्यतइति पीतंबसनंयस्येति रसाच्छादकत्वेनोद्भेदकत्वान्निरूपितं । पुनः कीदृशं । अगतस्त
द्वलोकनार्थमागतः मुनिमनुजसुरासुराणां वरः परिवारो यस्य । पीतवसनस्य माथारूपत्वात्तत्कृतमोहने
वंधादिचित्ररूपाद्वतदुद्भेदकत्वेन स्थिताइति भावः । यद्वा । पूर्वार्द्धेनायकरतिरुक्ता उत्तरार्द्धेन नायिका

॥२२॥

रतिरुच्यते। तथा हि कीदृशं पीतवसनं यस्येति तादृशं सभये वसनस्याभावात्तद्रूपानाधिके बोक्ता त
स्य चाच्छादकत्वेन विपरीतत्वं व्यंजितं। पुनः कीदृशं अनुगतेति। अनुपमत्वाद्गताः अनुसृता वामुनयः
मरात्तादिष्विदं पत्वेन नूपुरहंसकादयः मनुजाः कटिरूपभूगोलस्थ किंकिणीशमादयः सुराभुजस्ता
असुराः जानुरूपाः तेषां वरपरिवारपादतलं तद्रूपान्यपि यस्य एवं सति पुरक्वणितं मरात्तादिक्वजनपिवोद्वा
द्यकं भवतीति मुनिस्तनवमिव। किंकिणीशद्वेष्टूलोकस्थ किन्नरीगानमिव सुराभुजंबधोपमोगिनः असुराजा
नुबधे उपयुक्ताः। यद्वा। अनुगताः मुनिरूपानिर्गुणभावापन्नाः सकलरसकलाभिज्ञा मनुजरूपाराजस
भावयुक्ताः सुररूपाः सात्विकभावस्य भावाज्जसुररूपास्तामस्तत्सहितावराः परिवाररूपाः सरब्धो यस्येति प
रितस्तत्कौतुकमवलोकयतीति भावः। एवं निरूपणे न खोत्कंठज्ञापिता। अन्यथा पुनः कीदृशं। विशदेति वि
शद्वोरसात्मकोयः कंदवस्तस्य तले मिलितं कथाचिद्विषयया संयुक्तं। पुनः कीदृशं। तस्य कलिकलुषमयं र
तिकलहेकलुषरूपं यद्वयंतं तत्रामयंतं दूरीकुर्वंतं तामपिशौर्ययुक्तां कर्तुं तमित्यर्थः। एतेन प्रथमसंग
मो निरूपितः। तस्मिन् समये एव तं रंगवत्कल्लोवदुच्छलदनंगो यत्रैतादृश्यादृशातिर्यक्तरलकटाश्चाव
लोकनेन एव तद्रथमपि दूरीकर्तव्यमिति सूचयंतमिव भागमपि मनसारमयंतं। तादृशध्यानेन तत्त
त्प्रकारेण मनसि भावनायां रमणं कारयंतमिति भावः। एवं गीतेन ध्यानावस्थयैव क्षणं तूष्णीं स्थिता

स.

तदागीतमुपसंहरति। श्रीजयेदेवेति। श्रीजयेदेवमणितंडुहंअतिसुंदरंमनोहरंआकर्षयतांमनस
 स्तदाकाशासंपादकं। माझादनुभवकन्दृणांपरममोहनंवशीकरणसमर्थं। मधुदेवः। तामसः। सौवनयचाहु
 वचनादिभिस्तद्वरीकरणसमर्थः। तादृशस्वरूपंयस्मिन्इदंतुलीलासामर्थिकमुक्तं। संप्रतिइदानींहरिचरण
 स्मरणं प्रतिपुण्यवतांआश्रयवतांअनुरूपंयोग्यं। एतच्छ्रवणेनतद्बोदयेननिरंतरंतदभिलाषोन्यतोतस्म
 रणेभवेदितिभावः। अतःपरंस्थानावस्थानिवृत्तौपुनःपूर्वभावानुसंधानात्सामासर्वीप्रतिबद्धति। गणयती
 ति। हेसखीकृष्णमांविनापीयुवतिषुविहारिणिविहारंकुर्वतितत्रहेतुःचलकृष्णइति। चलंतिप्रतिक्षणं
 द्वेमानाकृष्णायस्यचक्ष्येवंजानामिअयंसलंपटस्तथापिमेमनेगुणग्रामेवगणयति। अमादपिआमंको
 धनेहेतेकतुंविहव्यप्यायाअसीहृणुत्वान्नेछतीत्यर्थः। किंच। परिषंहरतिदोषंदूरतएवविमुंचति। तादृशस
 लंपटोपितकृणिविहारासक्तोपिनबोदनायिकाकोतुपराक्रांतोपिट्टुद्वाममेवारमयदितिपूर्वग्रहितदोषस्या
 गउक्तः। अन्यच्चायद्यपिमनसिसंगमेजातस्तथापिमेमनःकामंबहिःसंगमरूपमभिलाषंकरोतीत्येव
 तीकिंकरोमिकथंतद्विष्यतीत्यशक्योयमभिलाषइतिभावः। एकंकथंकरोतितितत्राह। वाममिति। कुटि
 लंदुष्टमित्यर्थः। लाभानंतरमपिदृश्यभावात्। एवमुक्तान्यस्यानवसंगमचरित्रावलोकनेनांतस्तदभिला
 षजानिततादात्म्येतादृगुपानुभवत्तदनंतरंवह्निस्तीक्ष्णतपूर्यभावजनितार्थास्थानुमशक्तान्तपूर्वा
 नुभूतानुवादरूपं गानेनसर्वीप्रतीप्रार्थयते। मालवरागेएकतोले। सखिहेकेशिभयनमुदारमिति। हेसखि

यः पूर्वमन्यथा सहरममाणस्तथैवरीत्यामामपिमनसिरमयामासतंबीहः संगमेनेदानीं रमयकीदृशं।
केनामथनमिति। केनामथहीत्वा मयनं सुरतकरणं स्य। उदारं उद्धृतरतिकर्तारं। किदृश्यामयामदनमनो
रथैर्भावितायां भावनां प्रापितया तत्रापि सविकारं यथा स्यात्तथा। भावनामात्रमेव न। किं तु साक्षात्सुमोग
विकारप्रकारसहितं। एतेनातः परंबीहः संगं विना न स्थातुं शक्यतइति सूचितं। इदानीं यदन्यत्रावलोकने
नुभूतं तदेव पुनरंतर्भाविनायामनुभूतं तच्च पुनर्बीहः संगममिलषितं प्रकारसहितं यान्त्रिकं जगृहं तत्र
गतया प्राप्तया ज्ञानयेत्यर्थः। भावनायां भूतया मया। कथं भूतं प्रियं। निशिरहसिनि लीयगुप्तो भुत्वा
सेतं। पूर्वमेव सतत्र गुप्तः द्वाच कितं यथा भवति तथा विलोकिताः सकलादिशः ये याता दृशी पूर्वव्यजे
न सखीभिरेवानीते तीतस्मिहेतवस्थिता तत्र प्रवेशमात्रेण ताः बहिरेव विलिना इति परितो विलोकनां ता
सां पुनरदर्शने समयच कित्ता जाता किं भवितति। तदा प्रियोरतिरभसवशेन हसतप्रकटो जातइति रति
रभसेन हंसतमित्युक्तं। एवमन्यावस्था विलोकिता तथैव तद्भावनायां मंतर्मयानुभूतं अतः परंबीहस्थे
वं मया सहरमयेति प्राप्यतइति भावः। अग्रे यथा यथा प्रथमसंगमे प्रकाराभवंति तथा तथोच्यता
प्रथमसमागमेति। तत्स्वभावात्तथा भूतया तदा पदू निलजात्याजने समथानियान्निबादुशतानितैरनु
कुलं ममतथा विद्या एव जातइति भावः। तदनंतरं महु अतिकोमलश्रवणे सुखकारकं मधुरं अत्यंतरसास्व

दकं स्मितं भाषितं च यस्यास्तादृशं स्मितपूर्वकं भाषितावातादृशततः को दृशं प्रियं शिथिलं कृतं जघ
 नदुकूलं येन। विविधवाद्क्तिभिर्यो हित्वा तथा कृतमिति भावः। पुनः किं कृतमित्याह। किं शलयेति। कि
 शलयश्च येन प्रियेणैव निवेशिताननुस्वयं निविष्टानवसंगमस्वभावात् ततश्चिरं बहुसमयं मे भवैव
 सिद्धान्तः। तदा तादृशं परमसौंदर्यमाधुर्यावलोकनेन सर्वविस्मृत्य कृतं परिस्फणं चुंबनं ययाता इत्य
 एवंकरणे सोऽपि मां पीरण्याघरपानं कतवानिति कृताघरयानमित्युक्तं। तदा पुनः सात्त्विकभावविकारा जा
 तो इति निरूपयति। अलसेति। अलसेति मीलिते लोचने यस्याः। तथैवावस्थाभवति तीतथोक्तं। सोऽपि
 पुलकाचलोऽभिलिखितौ कपोलौ यस्य तादृशः। अग्रे खेदकपादयो जाता इति अमजलेन सितं कलेवरं यस्या
 तादृशं रससमुद्रमग्नयेवेति भावः। प्रियस्तु वरो यो मदनमदस्तस्मादति लोल अत्यानुरः तादृशं वरपदे
 न नूतनत्वं व्यज्यते नेन प्रथमभिलेने अति लोलं धैर्यरहितं मित्यर्थः उपमर्दादि विचाररहितमिति भावः।
 एतदंतरावस्थां निरूपयति। को किलेति। को किल कलस्ववर्त्तुं जितं मणितरूपं यस्यास्तादृशी जाता
 दा पुनरेवं कृतने सत्येव तितः मनसिततंत्रविचारयेन। यथा युद्धसमये बादित्र बीशणं शौर्याद्दोघेश
 व्रसेना प्रवृद्ध विचारो न जीयते तथा रथापीतस्य रातये न जातः। मनसि जेतुं विचार एव स्थितं अहं स्व
 लभ्यक्रमेण जेष्यामिति। अनेन नु जित एव सः तत्र मविचारो न कृत इति भावः। यद्वा। जितः मनसि बस्य

तत्र विचारो मन्मथारूपमंत्र विचारो येन । अंतरनुभवेन तादृशति तैति भावः । यद्वा । जितः अर्थो
नमयैव मनसित तत्र विचारो यस्य । पूर्वप्रथमसंगतं प्रयं स्थितं कथं प्रविष्यति किं वा प्रविष्यति तीत
प्रवर्तितमिति मियापि जित एव स इति भावः । तदा से मुखत्वेन युद्धकरणे तथेपुष्यवृष्टिरिव जेतति
श्लथकुसुमावलिकुंतलेत्युक्तं । अथवा । कुसुमानिकामबाणस्तेषां श्लथत्वकथनेन व्यर्थत्वं सुचितं कामविचा
रस्य जितत्वात् । कीदृशं प्रियं न विवर्तितः जयप्रशस्तिरिव च नस्तनपारो येन । युद्धे यथा क्षतादयो भवति तथा
एवां काममजाताः ततनुखप्रशस्तिरिव लिखितेति भावः । ततः चरणरपिता मणिनूपुरायथा तादृशायथा ज
यानंतरं आनेदेन नृत्यं भवति तथा कृतमित्यर्थः । तच्छ्रवजनिता नैदेन परिपूरितः सुरतचितानो येन तादृशं
येयबंधादि प्रकारेति सर्वप्रकरिकृता यथानायेतयेति भावः । तदा तद्वगेन मुखराक्वणितमुक्तपुनः विश्रवला
चमेखलायथा स्तादृश्या अंतरायत्वेन स्यपि दूरिकृतेन विष्टं खलुत्युक्तं । ततो गादोपमर्दनपूर्वकत्वेन कचप्र
हसंहितं चुंबनदानं यस्य तादृशं । ततः पुनः रत्नोत्तमप्रथमपीपरिसुखसमयजनिता योरसरेतनाकुला
जाता तदानंदमग्रेत्यर्थः । तादृश्या तदा प्रियस्यापि तद्रसमग्नत्वेन दामुकलितेन यनसरोजे यस्य तादृशं त
थेवावस्था भवतीति तथोक्तं । ततो निःसहा गादोपमर्दसहिष्णुतयानिपतितारसाधिना सति यता न
नुकता यस्या स्तादृश्या प्रियोपरिरसभरा वेशेन गादोपमर्दनकरणे मत्तगत इव नीहरीति मधुसूदनपद

मुक्तं मधुना भेदेन स्तदयंतीति तादृशं। पुनः कीदृशं। उदितमने जंरतां तो जात इति भावः। उदितपदेन रतां तो
 पिकामोदयाबनेन तु विरतिरिति सूचितं। एवमुभयमध्यासे ह्यस्य यथांतरनुभूतं तथा बहिरपि रमयेति तत्प्र
 कारपूर्वकं गीतेन तादास्ये सर्वविस्मृतिर्जातेति निरूपितं गानमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति। उक्तं ठिताया गोष
 वधूतया कथितं राघिकयेति पाठे स्फुटमेव तथा कथितं तदेव दर्शयति। श्रीजयदेव भणितं सलिलं यथाभवति तथा
 सुखे विनतो नुश्रवणेनांतली लारसानुभावमकं सुखमनुभावत्विति भावः। कीदृशं। अतिशयेन मधुरि
 पुनिधुवनमेव शीलं यत्तदेकपलत्वात् श्रवणेन द्वावावात्पद्यत इति भावः। मधुरिपुपदेन कालादिकृ
 तप्रतिबंधनिवृत्तिरपि सूचिता। ततः पुनः स्वरूपे स्थितौ पूर्वानुभूतस्वानुकूलधर्मसहितमितरनवबधू
 संगमजनितरतिके लिप्तामजलादिशोषमाणं च प्रियंवर्णयति। हस्तस्त्विति। हे सखि ब्रजसुंदरी गणेन
 वृततमपिशो विंदपश्यामि यद्यपि सर्वाभिर्वेष्टितः तथापि गोविंदगवां नेत्रेण विंदति मां प्राप्नोति मिलित्य
 र्थः। तादृशपस्याभिजात एव हृष्याभिचकारात् स्त्रियाभिच अलाभः स्वेदे हेतुरितितथोक्तं पूर्वनेत्रेणैव
 मिलतीत्युक्तमिदानीमन्यामप्यवस्थां वर्णयति कथं भूतं मामुद्दीक्ष्य तासां मंडलेऽपि मदवलोकनेन हस्ता
 त्वस्तो बिलासस्य वंशः तासां बिलासवावंशो यस्य तादृशबिलासे प्रभावलोकेन सर्वविस्मरणात् सोऽपि स्वीक
 रति इति भावः। कीदृशं। अतः वक्रायाश्च वल्लीतद्वत्प्रवृत्त्यासां वंदंतस्योत्सारिणः प्रसरंतो ये दृशं